

*Nəriman
Nərimanov*

**Məktublar
VƏ
Qarabağ məsələsinə
dair sənədlər**

Redaktoru
RAMİZ MEHDİYEV

Tərtib edəni
TEYMUR ƏHMƏDOV

BAKİ - 2002

N.Nərimanov: «**Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər**»

«**NURALR**» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi,
Bakı, 2002, 104 səh.

Bu kitab görkəmli ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 130 illyi münasibətilə dərc edilmişdir. Kitab N.Nərimanovun V.İ.Leninə, İ.V.Stalinə və oğlu Nəcəfə yazdığı məktubları, həmçinin Qarabağ məsələsinə dair sənədlər daxil edilmişdir.

N.Nərimanovun şəxsiyyəti və mübarizəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradan tarixi materiallar geniş oxucu auditoriyası, politoloqlar və tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MƏRKƏZİ KOMİTƏYƏ

Yol. [İ.V.] STALİNƏ

Surəti: Yol. [L.D.] TROTSKIYƏ

Yol. [K.B.] RADEKƏ

UCQARLARDA İNQİLABIMIZIN TARİXİNƏ DAİR

1) Şərqlə məsələsi.

2) Azərbaycanda vəziyyət.

ISBN - 9952 - 403 - 12 - 7

İyun 1923—27 may 1924-cü il.

1919-1920-ci illərdə RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığı yanında Şərq şöbəsinin müdiri olduğum zaman, mən yoldaş Çiçerin Şərq siyasətini düzgün başa düşməməsi barədə dəfələrlə qeyd etmişəm.

RKP MK arxivində yəqin ki, məruzələrim qalır. Bu məruzələrimdə Türkiyədə siyasətimiz haqqında, Əfqanıstana, Türkiyəyə, İrana və s. münasibətimiz barədə fikrimi ardıcıl olaraq söyləmişəm.

Bütün bu məruzələrin əsas qayəsini belə bir mülahizə təşkil edir ki, biz Qərbdən artıq aludə olub Şərqdən uzaqlaşırıq və inqilabımızın ilk günlərində bizim çağırışlarımızla qazanılan nə varsa onu itiririk. Qazanılan isə çox şey olmuşdu: bizim məzlum Şərqi xarici zülmkarlardan azad etmək və Şərqə öz həyatı ilə azad yaşamaq imkanı vermək vədimiz hamını Sovet Rusiyası ətrafında birləşdirirdi.

Hamının diqqəti bizə tərəf yönəlmişdi və elə bir an var idi ki, Şərq siyasətini düzgün yürütsəydik, biz indi Avropaya hökm edə bilərdik. Hələ 19-cu ildə bu məruzələrdən birində demişdim: «Yoldaş Çiçerin radio vasitəsilə Qərbdə sosial inqilab doğurmaq istəyir, lakin bu indi olmayacaq, belə ki, biz dağdıcı müharibədən sonra kapitalistlərə öz fəhlələri ilə «dil tapmaq» imkanı vermişik, buna görə də Avropada sosial inqilab sürəkli səciyyə daşıyacaqdır və i.a.»

MK çox güman ki, mənim bu sözlərimə əhəmiyyət vermirdi, lakin bir ildən artıq keçdikdən sonra, əgər səhv etmərsə, bu fikri Kominternin konfrans

sı (Görünür N.Nərimanov Kominternin (iyun-iyul 1921-ci il) III konqresinin qərarlarını nəzərdə tutur) təsdiq etdi.

Bundan sonra yoldaş Çiçerin mənə yazmışdı ki, indi biz Şərq siyasətinə xüsusi diqqət yetirməli oluruq və «Məzlum Şərqi azadlığı» şüarı günün şüarıdır və i.a.

Bəlkə də Şərq xalqlarının qurultayı buna görə çağırılmışdır.

Qurultaydan alınan ümumi təəssürat belə idi: biz Şərq xalqları nümayəndələrinə göstərmək istəyirdik ki, görün necə gözəl və çox danışmağı bacarıyıq, bizdə fotoqrafiya işi gör necə təkmilləşib ki, natiqləri bütün pozalarda çökirlər. Başqa heç bir şey yox idi.

Lloyd Corc əllərində siyirilmiş xəncər, tapança, qılınc, bıçaq tutub Avropa kapitalına hədə-qorxu gələn Şərq xalqları nümayəndələrinin fotosəklini alıb, yəqin ki, gülümsəmiş və yoldaş Çiçerinə yazmışdır: «Biz Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinə dair danışıqlar aparmağa razıyıq».

Bundan sonra mən yoldaş Çiçerindən ikinci məktubu aldım. Bu məktubda o, yazırdı ki, İran inqilabçılarına hər cür köməyi dayandırmaq lazımdır, belə ki, bu, İngiltərə ilə əlaqə yaratmaqda bizə mane olur.

Mən bildirirdim ki, İranda azadlıq hərəkatını biz öz əlimizlə boğmuşuq, çünki Lloyd Corc belə istəyirdi. Şərq siyasətini yoldaşlarımızın bəziləri, bax belə, başa düşürdülər.

Əslində yoldaş Çiçerlə mənim məqsədim bir idi, yəni Avropada tez bir zamanda sosial inqilab

doğurmaq və bununla da vəziyyətimizi düzəltmək.

Mən deyirdim ki, bunu hökmən Şərqdən başlamaq və beləliklə Avropa kapitalizmini yağlı tikədən məhrum etmək, tez bir zamanda işsizlik yaratmaq, Avropanın ticarət-sənaye həyatında böhranı dərinləşdirmək, gücləndirmək lazımdır.

O isə, əksinə, Şərq məsələsini kənara qoyaraq, təbliğat və Avropa kapitalına yaxınlaşmaq yolu ilə Qərbi inqilab atəşilə alovlandırmaq istəyirdi.

Genuya və sonrakı Haaqa konfransları zamanı olan yaxınlaşma və təbliğatdan yaxşısı olmayacaqdır.

Nəhayət, biz Avropanın sənaye həyatında iqtisadi böhrana, əsas etibarilə Versal müqaviləsinin nəticələrinə ümid bəsləyirdik... Lakin Fransanın Almaniya münasibətindəki bütün vəhşiliklərə, Rurda fəhlələrin güllələnməsinə baxmayaraq yenə də alman proletariati Fransa və Almaniya burjuaziyasının səhnə arxasında gedən oyununa hal-hazırda sakitcə dözüür...

Bununla belə, hadisələrin bütün gedişi mənim mülahizələrimi təsdiq edir.

Nəhayət, Genuyaya yola düşməzdən qabaq, yenə də Şərqdə bizim siyasətimiz mövzusunda mən yoldaş Stalinə məruzə təqdim etmiş və orada təxminən aşağıdakıları bildirmişdim: «Genuya bizə heç bir şey verməyəcək. Avropanı güzəştə getməyə məcbur etmək üçün Şərq məsələsini düzgün səmtə yönəltmək vacibdir. Lakin bizim indiyə qədər yol verdiyimiz böyük səhvlərin nəticəsidir ki, Şərq daha bizə inanmır. O, məzlum kütlə simasında bizdən üz döndərmişdir. Mən səhvlərin düzəldilməsi üçün uc-

qar respublikalarda, xüsusilə Türkünstanda və Buxarada başlamağı təklif edirəm. Yeri gəlmişkən, 19-cu ildən bütün məruzələrimdə Əfqanıstanla daha sıx əlaqə yaratmaq, Hindistanda daha da müvəffəqiyyətli inqilabi iş aparmaq məqsədilə mən həmişə Türkünstana diqqət yetirirəm ki, bu da Loyd Corcun bütün planlarını alt-üst edərdi.

Əfqanıstanla əlaqə yaratmaq haqqında məruzəmi yoldaş Leninin necə diqqətlə dinlədiyini mən indi xatırlayıram. Mən bu məruzədə, yeri gəlmişkən, belə bir fikir yürüdükdüm ki, bizim işğalçılıq məqsədi güdmədiyimizi əfqan kütlələrinə sübut etmək üçün çarizm dövründə Əfqanıstanla Rusiya arasında nifaqa bir bəhanə olan məlum torpaq sahəsini güzəştə getmək lazımdır.

İngiltərə bu məsələdə Əfqanıstanı həmişə müdafiə edir və bununla da ona Rusiyanın işğalçılıq cəhdlərini sübuta yetirirdi.

Yoldaş Lenin bu məsələ ilə tanış olduqdan sonra mənə dedi: «Bu barədə çox danışmayacağıq, həmin sahəni verəcəyik onlara. Mənim adımdan yoldaş Çiçerinə çatdırın ki, bu məsələ ixtilafa səbəb olmasın...»

Yoldaş Çiçerin məni dinləyib dedi ki, hərbi idarənin rəyi olmadan heç bir söz demək olmaz və deyəsən, hərbi idarə belə bir tapşırıq almışdır və məsələyə hərbi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmış, yəni Əfqanıstana rədd cavabı vermişdir.

Elə bu məqamda yoldaş Karaxan əlavə edib Əfqanıstan səfirinə demişdi: «Hələ məlum deyil, Buxara Respublikasına müstəqil yaşamağa imkan verəcəyikmi?».

Əfqan səfiri öz təəccübünü mənə bildirib dedi ki, bundan sonra sizin sözlərinizə, yoldaş Leninin imzaladığı müraciətlərə inanmaq olarmı?

Mən bu barədə Leninə məlumat vermişdim. Sonra nə oldu, bilmirəm.

Amma onu bilirəm ki, Əfqanstanda İngiltərənin caynaqlarından xilas olmaq üçün Sovet hakimiyyətinin (Rusiyanın) qolları arasına atılmaq qəti qərara alınmışdı.

Yəqin ki, bizdən ümidini kəşən əfqan səfiri qəti bildirdi ki, o, Avropaya, İngiltərəyə gedir.

Yoldaş Çiçerin deyində ki, Moskvadan Avropa ilə nəqliyyat əlaqəsi yoxdur, səfir bildirdi ki, Kabilə qayıdacaq və oradan Avropaya yola düşəcək. Ha illah elədim, onu bu fikrindən döndərə bilmədim.

Türküstanda bizim siyasətimizə və oradan da Əfqanıstanla əlaqə yaratmağa nə qədər ciddi əhəmiyyət verdiyimi məruzəmdən görmək olar, burada mən yoldaş Stalınə təklif edirdim ki, Genuyaya getməzdən əvvəl yerlərdə yaratdığımız nöqsanlarla tanış olmaq üçün birlikdə Türküstanə yola düşək.

Türküstandakı, Buxaradakı sonrakı hadisələr və Ənvərin avantürası—bütün bunlar məhz onun nətiçəsidir ki, indiyədək biz Şərqi məsələsində istiqamət götürə bilməmişik.

Genuyadan sonra yoldaş Stalindən soruşdum ki, sonuncu məqaləmi oxuyubmu?

Cavab verdi ki, oxuyub və ümumiyyətlə, mənim fikrimlə razıdır. Daha sonra mən bu mövzu barədə danışmadım, çünki hiss etdim ki, həqiqətən o, həmişəki kimi mənim irəli sürdüyüm ümumi müddəalarla razıdır, lakin bir çox mülahizələrə görə bunla-

rın praktik surətdə həyata keçirilməsini gözləmək lazım deyil...

Burada mən bir çox məsələlərə toxunmuram, ona görə ki, inqilabımızın tarixini tamamlamaq üçün onlar haqqında bir qədər sonra ayrıca və daha ətraflı söhbət açacağam, lakin toxunulmuş məsələ ilə əlaqədar olaraq mən elə burada Azərbaycanda da bizim siyasətimiz haqqında söz açmağı lazım bilirəm.

Mən burada 19 və 20-ci illərdə Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən əvvəl yazdığım məruzələrimi qəsdən xatırlatdım.

Bu məruzələr bizim Şərqi siyasətimizə dair fikirlərimin həyata keçirilməsində nə qədər ardıcıl olduğunu göstərəcəkdir.

19-cu ilin əvvəlində Həştərxanda müalicə olduğum zaman orada türk dilində «Biz Qafqazə hansı şüarə gedirik?» başlığı altında kitabça buraxdım.

Burada mən, yeri gəlmişkən, 1918-ci ildə Bakıda bizim hakimiyyətimizin süqutuna gətirib çıxaran böyük səhvləri göstərirdim. Habelə kitabçada Sovet Azərbaycanında gələcək işin planı qısa şəkildə şərh edilirdi. Kitabça Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən yoldaşlarımız tərəfindən tez bir zamanda yayıldı və onların dediyinə görə fəhlə və kəndlilər arasında böyük uğur qazandı.

Səciyyəvi haldır ki, indi Azərbaycan kəndliləri və fəhlələri, əsas etibarilə müsəlmanlar bu kitabçadan iqtibaslar gətirərək mənə demək istəyirdilər ki, işlər heç də kitabçada deyildiyi kimi həyata keçmir.

Bu kitabça ilə birlikdə mən Azərbaycanda baş

nazir (Nazirlər Sovetinin sədrinə) Usubbəyova məktub göndərmişdim. Məktub sonralar bizim qəzətdə tam şəkildə dərc edilmişdi.

Bu zaman mən Moskvaya RKP MK-ya çağırılmışdım və orada Azərbaycanda bizim gələcək işimiz haqqında məruzəmlə çıxış etdim (iştirak edirdilər RKP MK katibi Stasova, Smilqa və soyadı yadımda qalmayan məsul yoldaşlardan biri).

Ümumiyyətlə, məruzənin bütün əsas müddəaları bəyənilmişdi.

Əsas məsələ kimi başlıca olaraq aşağıdakılar irəli sürülmüşdü:

1. Qərbdə arzu etdiyimiz inqilabın gecikdiyini və sürüklü səciyyə daşıyacağını nəzərə alaraq, Şərqlə əlaqə yaratmalı, beləliklə, Avropanı bizimlə danışmağa məcbur etmək məqsədilə cəbhəni yarıb bununla da mühasirədən çıxmalı.

2. Azərbaycanı sovetləşdirərkən Rusiyada etdiyimiz səhvlərə yol verməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, müstəqil, nümunəvi Sovet Respublikası yaratmalıyıq. Belə ki, Şərq zəhmətkeşləri bilsinlər ki, birincisi, bizim işğalçı imperialist məqsədlərimiz yoxdur və ikincisi, görsünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlarsız, bəylərsiz və başqaları olmadan qura bilirlər.

3. İri sənaye müəssisələrini ələ keçirərək, kiçiklərə toxunmamalı və ticarətə icazə verməli.

O zaman mən axırıncı bəndin ümumrusiya miqyasında da həyata keçirilməsini hələ ehtiyat edə-ədə təklif edirdim.

Mən hələ o zaman qəti əmindim ki, biz buna gəlib çıxacağıq, lakin belə bir fikri yaxın qoymurdum

ki, bizim quruluşda əyyaşlar küçələrdə valay vura-çaqlar...

Beləliklə, Qafqaza yola düşüb, orada müstəqil, nümunəvi Sovet Respublikası təşkil etmək və bununla da Şərqə pəncərə açmaq üçün mənə lazım olan vaxt gəlib keçdi (bir ildən sonra).

Yola düşməzdən qabaq yoldaş Lenin məni qəbul etdi və yuxarıda göstərilmiş layihəmi bəyəndi, xeyir-dua verdi.

Bakıya gedən zaman hələ yolda öyrəndim ki, Bakı bizim qoşunlarımız tərəfindən alınmışdır.

Bu, bir qədər dəqiq deyil.

Bizim qoşunlar maneəsiz şəhərə girmiş və əhali onları mehribancasına qarşılamışdı.

Sən demə, Müsavat hökuməti hər şeydən əli üzülərək akt tərtib edibmiş. Orada deyilirdi ki, hakimiyyət müsəlman kommunistlərə verilir...

Biləcəridə məni bəzi yoldaşlar qarşıladılar və görünür, gəlişimə çox sevinirdilər.

«Bəlkə Sizdən əvvəlki biabırçılıqlara son qoyula»,—deyə bildirdilər.

Onları sakitləşdirdim və gələcək çətin işdə mənə kömək etməyi xahiş etdim.

İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyəti o zaman məndən (sədrdən), Mirzə Davud Hüseynovdan (müavindən) və bir nəfər üzv Qarayevdən ibarət idi.

«Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər»,—bəzi yoldaşlar məni (onların arasında nə Qarayev, nə Hüseynov var idi) bu sözlərlə qarşıladılar.

İşlərlə tanış olduqdan sonra İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasını təyin etdim və o zaman

faktiki olaraq hər işi idarə edən yoldaş Pankratovu dəvət etdim.

Mən belə bir məsələ qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin.

Mirzə Davud Hüseynov və Qarayev bunun əleyhinə çıxdılar.

Beləliklə, hər şey əvvəlki kimi davam edirdi...

Sonra, Moskvaya yola düşməzdən əvvəl yoldaş Orconikidze nəyə görə isə Mərkəzi Komitədə belə bir məsələ qoydu:

«Azərbaycan Respublikası müstəqilni yaşamaq, yaxud tərkib kimi Sovet Rusiyasına daxil olmalıdır?»

MK üzvləri—Qarayev, M.D.Hüseynov belə bir fikir irəli sürüdünlər ki, bizə heç bir müstəqillik lazım deyil, biz Azərbaycanı Sovet Rusiyasına birləşdirməliyik...

Sonra Orconikidze mənə müraciət etdi və soruşdu: «Bu məsələ barədə Siz nə fikirləşirsiniz, Sizin rəyiniz mənim üçün vacibdir».

Mən qəti şəkildə bildirdim: «Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Ermənistan sovetləşdirilənə qədər müstəqil olmalıdır, sonra isə baxarıq...»

Daha bir hadisə məni vadar etdi ki, ətrafımdakılara — Azərbaycanın taleyini həll edənlərə diqqət yetirim.

Bir dəfə tanınmış, hörmətli bir qadın gözüyaşlı yamma gəlib ailəsinin namusunu qorumağı xahiş etdi.

O aşağıdakıları danışdı:

«Hökumət üzvü M.D.Hüseynov qızıma evlənməyi təklif etmiş, lakin qızım ona rədd cavabı ve-

rib—başqa birisinə, elə onun yoldaşına ərə getməyə hazırlaşır.

İndi hər gecə EFKA-nın (EFKA—FK—fövqəladə komissiya) agentləri evimə girib axtarış aparır və mənim evimdə gələcək kürəkənimə axtarırlar. Uşaqlar tamam əsəbi olublar və demək olar ki, gecələr yatmırlar.

Mən bildirirom ki, bu, M.D.Hüseynovun işləridir, xahiş edirəm məni müdafiə edin və s. və i.a.».

Onu sakitləşdirib Hüseynovu yanıma çağırdım və bu əhvalatı ona danışdım.

O, qıpqırmızı oldu, başını aşağı saldı və mənim qəti xəbərdarlığımdan sonra dedi:

«Arxayın olun, daha bu təkrar olmayacaqdır».

Bir müddət keçdikdən sonra yenə bu qadın gəlib onu daha heç kimin narahat etmədiyini bildirdi və mənə təşəkkür etdi.

Bu əhvalat məni belə bir sual üzərində düşünməyə məcbur etdi: gör mən kimlərlə işləyirəm və Azərbaycanın taleyi kimlərin əlindədir.

Buna qədər mən Hüseynovun və onun məsləkdaşı Qarayevin çıxışlarına o qədər də əhəmiyyət vermirdim, lakin bildirdim ki, Hüseynov Müsavat Partiyasının keçmiş katibi kimi və Qarayev menşevik kimi 18-ci ildə bizə qarşı çıxış edirdilər.

Mən Qarayevi yetkinləşməmiş bir oğlan uşağı kimi, lakin Hüseynovu aşkar, qatı millətçi kimi tanıyırdım.

Hələ dünənə qədər Hüseynov məni ona görə söyürdü ki, mən bir kommunist kimi 18-ci ildə Azərbaycanlı kütlələrə Rusiya fəhlələrilə birləşməyi təklif edərkən millətin mənafeyini satmışam.

İndi isə 20-ci ildə o, mənə qarşı çıxış edərək, hər yerdə məni millətçi kimi qələmə vermək istəyir.

Hüseynov yoldaş Çiçerinə yazır:

«Nərimanov sağ qanadda durur, mənə sol, belə bir şəraitdə çətin ki, onunla işləmək mümkün olsun».

Mənim üçün bir şey aydın idi: Hüseynov da, Qarayev də öz keçmişlərindən qorxurdular və hazırda heç bir qüvvəyə malik olmadıqları üçün solluq oyunu oynamalı idilər...

Onların keçmişini və daxili aləmini bilməyənlər, onlara inanıb təqdir edir və elə bilirdilər ki, bununla inqilaba xeyir gətirirlər.

Mən isə elə fikirləşmişəm və fikirləşirəm ki, ziyan gətirirlər.

Orconikidze və Kirov Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi şuralarını birləşdirmək barəsində M.D.Hüseynovun bir ay ərzində öz fikrini necə dəyişməsinin canlı şahididirlər.

Onlar (M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev nəzərdə tutulur) müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini qaldırmağın zəruriliyi haqqında mənim tələblərimdə milli meyl görürdülər.

Mən bunu ona görə tələb edirdim ki, Bakıda proletariyatın əksəriyyəti müsəlman fəhlələr idi.

Halbuki hazırsızlıq və aşağı inkişaf səviyyəsinin nəticəsi olaraq bu əsl proletarlar rus, erməni fəhlələri kimi dövlət quruculuğunda iştirak etmirdilər.

Mən Bakı konfransının tarixi bir iclasını heç vaxt yadımdan çıxarmaram. Bu iclasda yoldaş Sərkisin (BEKA-nın katibi) BEKA-nın fəaliyyəti haqqında məruzəsindən sonra bir sıra müsəlman fəhlələr çı-

xış edib eyni sözləri təkrar edirdilər:

«Yoldaş Sərkis düz danışmır. BEKA müsəlman fəhlələr üçün heç bir iş görmür. Biz yoldaş Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, vəziyyətimizə diqqət yetirsin, məktəblər açırsın, dilimizi bilən komitə katibləri təyin etsin və s. və i.a. Lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir».

Fəhlələrdən biri öz nitqini aşağıdakı sözlərlə bitirdi:

«Bu konfrans yoldaş Sərkisin bizə olan «qayğısını» göstərir. Baxın, burada nə qədər müsəlman fəhlələr var. Nə üçün konfransın yalnız dördə birini müsəlman fəhlələr təşkil edirlər? Halbuki partiyaçıları da istisna edilmədən müsəlman fəhlələr daha çoxdur. Mən bildirirəm ki, BEKA gizli fəaliyyət göstərən bir çox müsəlman fəhlələri heç bir səbəb olmadan partiyadan çıxarmışdır».

Bütün bu nitqlərdən sonra solluq oyunu oynayan Ruhulla Axundov da çıxış etdi və fəhlələri yalançı kimi qələmə verərək Sərkisi müdafiə etməyə başladı.

Bunu mən BEKA-nın və solluq oyunu oynamağa başlayanların fəaliyyətinin nümunəsi kimi misal gətirirəm.

Və qərribə deyilmi? RKP Siyasi Bürosunun Azərbaycanca müsəlman fəhlələr arasında iş haqqında məlum direktivinə baxmayaraq, Qaraxəhər kimi bir rayonda müsəlman fəhlələr üçün türk dram truppasının açılışı yalnız 1923-cü il fevralın 18-də oldu, halbuki elə burada rus dram teatrı iki ildir ki, fəaliyyət göstərir. Şəhərdən uzaqda yerləşən başqa rayonlarda necə? Müsəlman fəhlələr arasında baş ver-

miş çevrilişdən sonra keçən iki il yarım üçün Miko-yanın, Sərkisin və Mirzoyanın başçılıq etdiyi BEKA-nın işini, nəhayət, yoxlamaq lazımdır. İndiyə qədər solluq oyunu oynamış və oynayanların cına-yətkar fəaliyyəti aydın şəkil alardı. O zaman mənim söylədiyim qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlərin səbəbi də aydın olardı.

Yeri gəlmişkən, mən burada qeyd etməliyəm ki, partiyanın dağıdılması yoldaş Sərkis tərəfindən başlanmış, onun varisi Mirzoyan tərəfindən isə son həddə çatdırılmışdı.

Hər yerdə casusu olan və ancaq xəbərçiliklə yaşayan Mirzoyan çox məhdud adam olaraq BEKA-nın fəaliyyətini tənqid etməyə cürət edənlərə qarşı özünün BEKA katibi hüquqlarından intiqam silahı kimi istifadə edir. Fəaliyyətimdə ardıcıl olduğum üçün mən belə hadisələrə göz yuma bilmirdim, lakin mənim hər bir çıxışım «beynəlmiləlçi» Sərkis və Mirzoyan tərəfindən milli təmayüllü kommunistin çıxışı kimi qələmə verilirdi.

Halbuki mənim üç məqsədim var idi:

1. İran üçün müsəlmanlardan işçi kadrlar yetişdirmək.

2. Həmin yetişdirilmiş türk fəhlələri vasitəsilə kəndlə bizim aramızda tez və yaxşı əlaqə yaratmaq.

3. İndi türk və rus fəhlələri arasında mövcud olan antaqonizmi sonralar aradan qaldırmaq.

Hazırda antaqonizm cinayət həddinə çatmışdır. Sərkisin, sonra da Mirzoyanın göstərişilə ələ alınmış, daim konfransa seçilən müsəlman fəhlələrdən savayı, yerdə qalan müsəlman fəhlələr həmişə şikayət edirlər ki, onların mənafeyi nəinki heç kim tərə-

findən müdafiə olunmur, hətta əllərində zavod komitələri olanlar, yəni ruslar və ermənilər tərəfindən onlara zorakılıq göstərilir.

Mən iclaslarda rus fəhlələrinə dəfələrlə bildirmişəm:

«Yoldaş rus fəhlələri, siz müsəlman fəhlələrinə daha hazırlıqlısınız. Həyatınızın normal keçməsi üçün hər bir rus fəhləsi on müsəlman fəhləsi hazırlamağa borcludur və ancaq bu halda bizim vəziyyətimiz möhkəm olacaqdır».

Bunu deyərkən mən nəzərdə tutmuşdum ki, BEKA əsas işə hərtərəfli yanaşmaq iqtidarında deyildir.

Mən gələcəyi düşündüyüm bir zamanda, dirijor çubuğu ilə seçilən BEKA-nın tərkibi ancaq indiki, yəni hakimiyyəti necə bölüşdürmək və Azərbaycan miqyasında işin gedişinə necə təsir göstərmək haqqında düşünürdüm.

Adamlar lap solluq oyunu oynayırdılar.

Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayında baş verənləri mən heç vaxt yadımdan çıxarmaram.

Qurultayın Rəyasət Heyəti (Stasova və Serqo yoldaşlar onun tərkibinə daxil idilər) mənim qısa məruzəmlə qənaətlənməyib, əlavə məruzəçi haqqında təklif qəbul etmişdi.

Mənim məruzəm qısa oldu, çünki mən burada həmin qruplar arasında çox çəkişmələrə toxunmurdum.

Etiraf edirəm ki, mən bunu qəsdən etmişdim, çünki qurultay ərəfəsində nümayəndələrin əksəriyyəti mənə bildirmişdi ki, biz Qarayev və M.D.Hüseynov kimi şəxslərin Azərbaycanın taleyini idarə

etməyə yol verməyəcəyik.

Mən isə bilirdim ki, Qarayevin və Hüseynovun arxasında «sol» qrup durur. Başa düşdüm ki, iş birinci qurultayın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Odur ki, həmin nümayəndələrə qəti bildirdim ki, buna yol verməyəcəyəm və birinci qurultay dinc şəraitdə keçməlidir.

Onda nümayəndələr məndən xahiş etdilər ki, onların fəaliyyətini tənqid etməyə icazə verim.

Cavab verdim ki, tənqid edə bilərsiniz, lakin mən onları müdafiə edəcəyəm, çünki ümumi vəziyyətimiz həyatımızda parçalanma hallarının olmamasını tələb edir.

Beləliklə... «sol qrup» əlavə məruzəçi kimi ən hazırlıqlı marksisti—hər halda bu qrup arasında o belə bir adam sayılırdı—yoldaş Lominadzeni irəli sürdü.

Özünün uzun nitqində o, iki məsələyə toxundu:

1. Məruzəmdə mənim ixtilaflara toxunmadığım barədə danışdı.

2) Azərbaycan kəndlərində inqilab baş verməmişdir, bu inqilabı etmək zəruridir, yəni bütün bəy malikanələrini yandırmaq və bununla da kəndlilərə inqilabın baş verdiyini hiss etmək imkanı vermək.

Birinci sual üzrə cavab verdim ki, mən bunu qurultay əksəriyyətinin əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alıb qəsdən etmişəm. İkinci suala təəccüblə elə sualla da cavab verdim: «Nə üçün yoldaş Lominadze məhz bu yolla Azərbaycan kəndlərində inqilab etmək istəyir?».

O mənə eynilə belə cavab verdi:

«Çünki Rusiyada da mülkədar malikanələrinə od

vurublar».

Mən buna etiraz edib dedim ki, Rusiyada bunu mülkədarları yuvalarından qovmaq məqsədilə ediblər, Azərbaycanda isə bəy və mülkədar yuvaları çoxdan boşdur, çünki bu yuvaların sahibləri çevrilişin elə birinci günü qaçmışlar. Kasıb kəndliyə yaxşı olmazmı ki, deyək bəyin malikanəsinə köçsün, çünki indi o bu malikanənin sahibidir. Fikrimcə, bu daha yaxşı təsəvvür oyadar və malikanələr salamat qalar.

Mənim etirazlarımdan sonra bütün sözlərə baxmayaraq müzakirə aparmaq mümkün olmadı: Qarayıvi və Hüseynovu danışmağa qoymurdular.

Hüseynov duruxdu və mənə tərəf nə isə donquldamağa başladı.

Mən onu sakitləşdirdim.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün beş dəqiqə qabaq yoldaş Lominadzeni mənə qarşı çıxış etməyə təhrik edənləri müdafiə etməyə məcbur oldum.

Mən bütün bunları öz fəaliyyətimin səciyyəvi cəhəti kimi misal gətirirəm, çünki 1) bəylərin hazır, boş malikanələrinə od vurmağı—təkcə ona görə ki, Rusiyada belə etmişdilər—təklif edənlərin necə solluq oyunu oynamalarını sübut etmək istəmişəm, 2) Azərbaycanda sabit vəziyyəti saxlamaq üçün mən həmişə MK-nın iclaslarında öz rəqiblərimin fəaliyyətini tənqid etdiyim halda, böyük rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda isə onları müdafiə etmişəm.

Əgər bu adamların kişiliyi varsa, onlar özləri bunu təsdiq edə bilərlər.

Bununla yanaşı, qarşı tərəfin Şatunovskaya, Ar-

tak və başqaları kimi müəyyən casusları var idi ki, partiya və qeyri-partiya yığıncaqlarında mənim adım onların dillərindən düşmürdü.

Məsləkdaşlarım çox vaxt hərəkətimdən qəzəblənirdilər, onlar açıq döyüşə girməyi məndən tələb edirdilər; cavab verirdim ki, vəziyyətimiz buna imkan vermir. Onlar solluq oyunu oynayırlar, mənim sə qarşıda böyük planlarım vardır.

Biz var qüvvəmizlə çalışmalıyıq ki, həyatımızda pozuntu olmasın, heç olmazsa bununla Sovet Rusiyasının vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirək. Sovet Rusiyası olmasa biz elə günü sabah mövcudluğumuzla son qoyarıq, buna görə də bütün söylərimiz **Sovet Rusiyasının müntəzəm neft almasına yönəldilməlidir.**

Mən solluq oyunu oynayanları və Mərkəzin nümayəndəsi Serqonu da mərdliyə çağırıram ki, desinlər bizim şüarımız bu olmamışdırmı?

Bəlkə dartayçı müsəlman fəhlələrin tətlini yadlarına salsınlar.

Onları sakitləşdirib işləməyə məcbur edən nə oldu?

Məhz bu ş ü a r:

Sovet Rusiyası neftsiz məhv olar, onunla birlikdə biz də.

Hüseynov, Sərkis və ya onların Şatunovskaya kimi casusları müsəlman fəhlələrin yığıncağına belə bir şüarla ay çıxı bilərdilər ha!

Özümü belə aparmağım nəticəsində həmfikirlərimin bir qismi məni «sol» qrupa münasibətdə zəiflik göstərməkdə ittiham edərək məndən üz döndərdilər.

Onlar açıq döyüş və ya bu qrupun fəaliyyəti barədə mərkəzə məlumat verməyi tələb edirdilər.

Mən artıq demişdim ki, birincini siyasi mülahizəyə görə rədd edirdim, ikinci məsələ üzrə isə məndən asılı nə vadısa yerinə yetirirdim. Mən bir neçə dəfə yoldaş Leninə, yoldaş Stalinə yazmışdım, şəxsi görüşlərim zamanı demişdim. Nəhayət, yoldaş Stalin gələndən sonra o, məsul yoldaşların yığıncağında, xüsusilə AKP MK iclasında, Azərbaycanda bizim siyasətimiz və taktikamız haqqında mərkəzin fikrini olduğu kimi qeyd etmişdi. Bununla belə, bir cəhət səciyyəvi idi: öz nitqini qurtardıqdan sonra yoldaş Stalin Qarayevdən qısa bir məktub aldı:

«Deməli, qoca haqlıdır» (yəni mən).

Stalin cavab verdi:

«Əgər belə demişdirsə, onda o, haqlıdır».

RKP Siyasi Bürosunda mənim məruzəmdən sonra AKP-nin xüsusi direktivləri tərtib olundu.

Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, Siyasi Büronun (RK(b)P Siyasi Bürosunun 15 oktyabr 1921-ci il tarixli iclası nəzərdə tutulur.) iclasında yoldaş Lenin fikrimi soruşduqda dedim:

«Ya mənə bu qrupla açıq döyüşə girməyə icazə verin, onda mən onu tez məhv edəyəm, ya da qoy RKP MK ona solluq oyunu oynamağı qadağan etsin».

Birincini o qəti rədd etdi: ikinci təklif üzərində dayanaraq, məsələni məlum direktivlərin tərtib edildiyi komissiyaya verməyi təklif etdi.

Bu direktivlərlə (RK(b)P MK-nın 17 oktyabr 1921-ci il tarixli direktivi nəzərdə tutulur.) yoldaş Molotov məxsusi olaraq Bakıya gəlmiş, məsul yol-

daşların iclasında çıxış edib direktivlərin əhəmiyyətini onlara izah etmişdi.

Mən zəif fəaliyyət göstərməkdə ittiham etmək düzgün deyil. Bəzi gənc yoldaşların fitnəkarlıqlarına uymamaq üçün mən öz vəzifəmi çox yaxşı başa düşürdüm, sonralar bu yoldaşlar vəzifələrini itirmək qorxusundan məndən uzaqlaşmışdılar, mən onları möhtək kommunistlər adlandırırdım.

Bunun əvəzində mənimlə stajı 1906 və 1911-ci illərdən olan sınıanmış yoldaşlar və bütün müsəlman fəhlələr qaldılar. Kəndlilər haqqında hələ danışmıram.

Lakin «sol» qrupa «haqq qazandırmaq» lazımdır, bu qrup gözdən pərdə asmaq üçün həmişə deyirdi:

«Yoldaş Nərimanova qarşı heç bir pis niyyətimiz yoxdur, lakin onun ətrafındakılar dözülməzdirler».

Qəribə burasıdır ki, bu bəzi «ətrafdakılar» gəndəndən sonra onlar birbaşa sol qrupun ağışına düşdülər.

Yeri gəlmişkən, mənim ətrafındakılardan biri B.Şahtaxtinski idi. Mən onun oğurluğunun üstünü açıdıqdan sonra birbaşa Serqonun ağışına düşdü, yalnız ona görə ki, məndən xəbərçilik edirdi. Mən sədr Xanbudaqovu EFKA-dan əxlaqsızlığma görə qovmuşdum, o isə Mərkəzi Komitənin katibi seçilmiş və indi də bu vəzifədə kef çəkir... Belə misalları çox götürmək olardı.

Buna qalarsa, biz hələ aşağıdakıları da qeyd edə bilərik:

Mirzə Davud Hüseynov Azərbaycanda olarkən, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsi ideyasını müdafiə edirdi, lakin Moskvada o və onun məslək-

daşı Ruhulla Axundov Siyasi Bürodakı məruzələ-rində birləşməyə qarşı çıxış etmişdilər. Yığıncaqların birində Serqo Orconikidze buna görə onları qatı millətçi adlandırmış və abırlarını ətəklərinə bük-müşdü, lakin indi yoldaş Serqoya özünün gürcü və azərbaycanlı düşmənlərilə mübarizə aparmaq üçün qüvvələr lazımdır, buna görə o, M.D.Hüseynovu Zaqafqaziya XKS sədrinin müavini vəzifəsinə, ikincisini—Ruhulla Axundovu isə (keçmiş eser, 19-cu ildən) Zaqafqaziya Vilayət Komitəsi üzvlüyünə irəli sürməyi yalnız ona görə lazım bildi ki, bu tip-lər mənə qarşı fəaliyyət göstərirdilər.

Qəribə deyilmi?

12-ci qurultaya mən Azərbaycandan seçilməmi-şəm və yalnız Siyasi Büronun qərarına əsasən məş-vəratçı səsə malik idim, həlledici səslə isə Azər-baycandan Qasimov Yusif, keçmiş müsəvatçı (mü-öllim) oturmuşdu.

Qəribə deyilmi: Muxtar Hacıyev (1902-ci il) və Qədirlı (1911-ci il) kimi sınıanmış yoldaşlar AKP Mərkəzi Komitəsinə düşməmiş, keçmiş eser və menşeviklər isə hətta katib sifətilə seçilmişdilər.

Deməli, məndən uzaqlaşdıqdan sonra onlar «təmizlənmişdilər».

Yox, bu, yalandır, məsələ ətrafındakılarda deyil, Nərimanovun özündə idi. O, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdanlara və özlərinin büt-ün taktikası ilə Azərbaycanı simasızlaşdırmaq istə-yənlərə qarşı şiddətli müqavimət göstərə bilirdi.

Hər şeydən əvvəl «sol» qrup öz sıralarını kom-munist adına layiq olmayan üzvlərdən təmizləsəy-di, bu, daha yaxşı olardı.

Təmizləmə vaxtı bu qrupun çox böyük və gürkəmli üzvləri çoxlu qiymətli əşyaların mənimsənilməsində ittiham olunurdular (brilyant, qızıl və i.a.), lakin elə «sol» qrupun əmrilə də xalq malının bütün bu qarətçiləri sudan quru çıxdılar.

Çötin ki, bəzi yoldaşların kommunist vicdanı bu cəhətdən təmiz olsun.

Kim cürət edib deyər ki, bu, fraksiyaçı təmizləmə deyildi...

Hələ məlum deyil ki, məsul yoldaş İsmayılovun qatili nə vaxta qədər naməlum qalacaqdır. Vatsekin şəxsində AKP-nin nəzarət komissiyası bu işə çox soyuqqanlı yanaşmışdı, hərçənd qatil ona məlum idi...

Beləliklə, təkrar edirəm, məsələ Nərimanovun ətrafındakılarda deyil, onun özündədir.

Bunu deməyə mərdlik lazımdır, belə ki, bunun öz tarixi var.

Deyərlər ki, Azərbaycanda çevrilişdən əvvəl yoldaş Mikoyan daim təkrar edirmiş ki, mən tezliklə Bakıya gəlməliyəm. Buna ürəkdən inanıram. Bəli, o, hakimiyyətə can atan adam olduğu üçün başqa cür edə də bilməzdi.

O, Azərbaycanda necə böyük nüfuz sahibi olduğumu bilirdi.

Və bu təsadüfi deyil.

Mənim bütün 25 illik siyasi-ədəbi-ictimai işim canlı şahidlərin gözləri qarşısında keçmişdir.

Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə hamı mənim 25 il ərzində Şərqdəki ətələt və köləliklə apardığım mübarizəni yaxşı bilir.

Mən ilk dəfə türk dilində «Bahadır və Sona» ro-

manında 20 il bundan əvvəl kilsənin dövlətdən ayrılması barədə danışıbmışam, ilk dəfə millət sözünün ləğv edilməsini və erməni Sonanın türk balası Bahadıyla canbır qəlbə olmasını təbliğ etmişəm.

«Nadir Şah» tarixi faciəmdə çarın şəxsiyyətini heçə endirmiş və göstərmişəm ki, çar heç də qara camaatın düşündüyü kimi müqəddəs deyil, əgər o, ölkəni idarə edə bilmirsə, onu ayaq altında əzmək olar.

Mən Qafqazın o zamankı allahı, 1906-cı ildə türk müəllimlərinin qurultayını siyasi cəhətdən simasızlaşdırmaq istəyən iri kapitalist Tağıyevlə açıq, amansız müharibəyə birinci olaraq başladım.

İran inqilabının tarixi son sözünü söyləyəcək və deyəcək ki, onun əsas ilhamvericisi məhz kim olub.

Axı əgər deyirlərsə:

«Nərimanov nüfuza malikdir, ya da onu tanıyırlar, ona inamrlar», deməli, bunu deməyə əllərində əsas var.

Bu, asan qazanılmış şöhrətin nəticəsi deyil, uzun sürən, inadlı, əzablı mübarizənin nəticəsidir.

Sözsüz ki, başını itirmiş Müsavat hökuməti kommunistləri xəlvəti güllələməyə başlayanda bu müsbətdən yaxa qurtarmaq üçün yoldaş Mikoyana belə çətin bir anda mən lazım idim.

Bəs sonrası?

Çevriliş baş verdikdən sonra bu asan hiss olunmağa başladı, həm də Mikoyan dedi:

«Biz Nərimanovu İnkilab Komitəsinin sədri seçərik və onu elə mühasirəyə alırıq ki, öz nüfuzundan çox da istifadə edə bilməsin...»

Axı həmin o Mikoyan 18-ci ildə mənə kommu-

nizm haqqında mühazirə oxumaq üçün fəhlə rayonlarına dəvət edirdi, indi məni şübhə altına alır.

Mən bildirirəm ki, «Bahadır və Sona» romanım yoldaş Mikoyan hələ daşnak olarkən artıq uğur qazanmışdı.

Onda nə üçün 20 il keçdikdən sonra mən millətçi olmalıyam, yoldaş Mikoyan isə beynəlmilətçi. Beləliklə Mikoyan Bakı Komitəsinin şəxsində müxalifət yaradır ki, mənim fəaliyyətim millətçi təmayüllü olmasın.

BEKA-nın katibi sifətilə o, fəhlə qüvvəsini bölüşdürməyə və «səlluq oyunu oynamağa» başlayır.

Fəhlələrin xoşuna gəlmək üçün birinci hücum komissarlara yönəldilir, guya onlar «avtomobillərdə gəzməkdən başqa bir şey bilmirlər».

Onun ikinci addımı «varlıların» əmlakını fəhlələrin xeyrinə müsadirə etmək oldu.

Mən göürdüm ki, Müsavat hökumətinin qovulmasında bütün əhali iştirak edirdi. Buna görə, müsadirəni çox ehtiyatla keçirmək lazımdır, yəni o, iri burjuaziyaya aid olmalıdır. Orta sinfi əsəbiləşdirmək lazım deyil.

O, iri və xırda burjuaziyaya ayırmadan tam müsadirə keçirməyi tələb edirdi.

Mübarizə uzun müddət davam etdi.

Nəhayət, Mikoyan Mərkəz tərəfindən geri çağırıldı.

Bunun səbəbi məlum deyildi. İranda onun törətdiyi «kommunist inqilabı» idimi, yaxud başqa səbəb vardı.

(Onun kommunist inqilabı haqqında biz İran inqilabının tarixində bəhs edəcəyik).

Maraqlı burasıdır ki, Mikoyandan sonra Sərkis nöyin bahasına olursa-olsun BEKA-nın katibi olmaq istəyir. O, istədiyinə nail olub Mikoyanın xəttini davam etdirir və hər şeydən əvvəl müsadirə haqqında məsələ qaldırır.

Mən konkret təklif irəli sürdüm.

Burjuaziyanın siyahısı və ünvanlarını qabaqcadan dəqiq tərtib etmək və bu məlumatlara əsasən müsadirə keçirmək.

Günlərin bir günü evlərin nömrələrinə görə müsadirə başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, çevrilişdən sonra burjuaziyanın bir çox evlərində fəhlələr, sovet qulluqçuları və kommunistlər yerləşirdilər.

Beləliklə, bir çox kommunistlər, sovet qulluqçuları, kasıblar və hətta fəhlələr də qarət edilmişdilər.

Öz evlərində deyil, kiçik mənzillərdə yerləşən burjuaziyanın əksəriyyəti isə müsadirədən yaxa qurtarmışdı.

Bu, plansız-filansız əsl qarət idi.

Nəticədə fəhlələr nə əldə etdilər?

Fəhlələrin bir qismi nimdaş pal-paltar, bir qismi isə heç bir şey almadı.

Belə azğincasına müsadirənin təşkilatçıların yığıncaqlarda fəhlələrin özləri dəfələrlə məzəmmət etmişdilər.

Nəhayət, təşkilatçıların özləri böyük səhvə yol vermələri barədə danışımağa başladılar. Bu səhvlər bütün Azərbaycan boyu təkrar edilirdi. Bütün bunlara göz yummaq olmazdı, təftiş təyin edildi. Nəticədə əşyaların düzgün bölüşdürülməməsi, təşkilatçıların hər şeydən qabaq özlərini yaddan çıxarma-

ması, əsas ilhamverici yoldaş Sərkisin havadarlığı altında şeylərin itməsi və i.a. barədə bir cild iş tərtib edildi.

Bu barədə çox yazmaq olardı, lakin adamların fəhlələr arasında ucuz şöhrət qazanmasını göstərmək üçün mən hələlik bununla kifayətlənəcəyəm.

Səciyyəvidir ki, ciddi, şüurlu fəhlələr kasıbların da qarət olunmasını bildikdə, müsadirə olunmuş malları götürməkdən imtina etdilər.

Sərkis kimi heç kim fəhlələrin mənəviyyatını belə pozmamışdı, Mirzoyan kimi də heç kim partiyanı belə dağıtmamışdı.

Mikoyan fəhlələri öz tərəfinə çəkməklə məşğul olmurdu, lakin Sərkis üçün bu adi hal idi. Onun müsəlman fəhlələr içərisindən müəyyən «ələ alınmış adamları» var idi ki, onlar hər yerdə qışqırıb Sərkisin əməllərinə haqq qazandırirdılar.

Bu müsadirə haqqında fars və türk qəzetləri yazmağa başladı. Onlar qeyd edirdilər ki, bolşeviklər müsəlman qadınlardan zorla tumanlarını alıb, əldən-ələ ötürürdülər (bu isə qadının namusuna toxunmaq demək idi) və s.

Sərkis «məhkəm», lakin stajsız kommunist kimi məşhur idi. O zaman Ermənistanın belə kommunistlərə böyük ehtiyacı var idi. Belə ki, o vaxt Ermənistan hökumətinə rəhbərlik edənlər «zəif» kommunistlər idilər.

Mən ona Ermənistana getməyi inadla təklif edirdim, lakin o razı olmurdu.

Burası da var ki, Ermənistanda işləyən erməni yoldaşlar da onu rədd etmişdilər.

Nəhayət, RKP MK onu Moskvaya geri çağırırdı.

Bu «ciddi» kommunistin necə oyun çıxarmasına tamaşa etmək lazım idi.

Başqa məsələlər adı altında yığıncaqlar keçirilirdi, bu yığıncaqlarda isə öyrədilmiş agentlər Sərkisin Bakıda saxlanması barədə məsələ qaldırırdılar. Keçmiş nalayiq əməlləri ilə «məşhur» olan Hacı Baba adlı bir müsəlman fəhlə hər yerdə çıxış edirdi.

(Mənim yanımda Az.MİK-in sədri Hacıbəyov bu fəhlənin üzünə demişdi ki, sən rüşvətxorsan).

O, ağızını yumdu, qorxusundan cıncırını çıxarmadı.

Yeri gəlmişkən, bu fəhlə bir dəfə kostyum üçün mənə müraciət etmişdi, lakin məndən heç bir şey almayıb Sərkisin yanına getmiş və o, fəhlənin xahişini yerinə yetirmişdi.

Mən qəsdən bu fəhlə üzərində dayanıram, çünki o indi də yoldaş Mirzoyanın əlində çox itaətkar bir alətdir.

Beləliklə, yoldaş Sərkis müxtəlif bəhanələrlə Bakıda oturub yığıncaqlar keçirməkdə davam edirdi. Bu yığıncaqlarda RKP MK qərarı amansız tənqidatəşinə tutulurdu.

Nəhayət, RKP-nin bəzi üzvləri bundan xəbər tutdular və onun çıxıb getməsinə qəti surətdə tələb etdilər.

Bu zaman digər yeni bir komediya baş verdi: M.D.Hüseynov Sərkisin vaqonunu qatardan ayırmağı əmr edir və şayiə yayılır ki, guya fəhlələr yığılıb onun vaqonunu açıblar.

Həyasızcasına yalan.

Bundan sonra da bu adamlar partiya intizamından dəm vuracaqlar.

Bu, tam pozğunluq, işimizi alt-üst etmək, bərbad hala salmaqdır, partiya intizamı deyildir.

Yeri gəlmişkən, MK Siyasi Bürosunun iclasında həm yoldaş Leninin yanında və həm də təkliddə yoldaş Stalinə demişdim:

«Bütün bədbəxtlik ondadır ki, bu «möhkəm kommunistlər» ki var, onların gördükləri işi mən görə bilmərəm, bunu özümə eyib hesab edərəm».

Mən elə bu iclasda Siyasi Bürodan xahiş etdim ki, bu adamlara qarşı açıq döyüşə girməyə mənə icazə versə, onların izi-tozu da qalmaz.

Bir qədər əvvəl dediyim kimi, mənə rədd cavabı verdilər.

Sərkis Şərq məsələsinə həmişə istehza ilə yanaşırdı. Ən biabırçı bu idi ki, o, Şərq məsələsini milli məsələyə çevirmişdi və Ruhulla Axundov da pərəstiş etdiyi Sərkisin dediklərini tutuquşu kimi təkrar edirdi. O Ruhulla ki, çevrilişdən üç ay sonra Musabəyova demişdi ki, (hazırda ASSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri) kürəkəninin, yəni Həmid Sultanovun yüyənini bir qədər çəksin. Belə ki, Axundovun fikrincə, o həddən ziyadə hissə qapılır və millətin mənafeyinə xəyanət edir (bunu mənə yoldaş Musabəyov danışdı).

Sərkis və onun məsləkdaşları, bax, belə adamlardır.

Nəhayət, Sərkis gedir, onun yerini isə layiqli yoldaşı Mirzoyan tutur.

Adama belə gəlirdi ki, həmkarlar ittifaqlarının sədri kimi şərəfli bir vəzifə tutan və peşəkar işçi olan yoldaş Mirzoyan əgər həqiqətən öz işini sevirdisə, görək BEKA-nın katibi olmayaydı. Lakin bu-

rada iş sevgidə deyil, nəşə başqa bir məsələdədir...

Yoldaş Mirzoyan konfransa qədər BEKA-nın katibi vəzifəsinin icraçısı seçildi.

O, konfrans keçirdi və konfrans onu BEKA-ya üzv, sonra isə BEKA-nın katibi seçməsinə nail oldu.

Beləliklə, o, məqsədinə çatır.

Onun işinin daxili məzmunu Sərkisin işindən əslə fərqlənir, lakin o (dardüşüncəli adam olsa da) hiylə işlədir.

O görür ki, həmkarlar ittifaqları sədrliyindən BEKA-nın katibi vəzifəsinə keçməsi çox gözə çarpır. Odur ki, özünü iki qrupun birləşdirilməsi tərəfdarı elan edir, yəni hiyləyə əl atır və ətrafındakıların gözünə kül üfürür.

Bütün bunlardan görüldüyü kimi, BEKA artıq miras kimi Mirzoyana çatır.

Bir dəfə o, partiya qurultayında rəsmi surətdə bildirmişdi ki, indi qruplar yoxdur və BEKA katibi olarkən hamısını məhv etmişdir. Lakin bu, belədir mi?

Bu yaxınlarda, demək olar ki, bütün rayonların müsəlman fəhlələrinin nümayəndələri mənə Mirzoyandan şikayət etmişdilər ki, o, müsəlman fəhlələrinə qarşı cinayətkar siyasət yeridir. Onlar mənə bildirdilər: «Əgər Siz hüquqlarımızı müdafiə etməsəniz, biz öz partiya kitabçalarımızı qaytaracağıq». Mən onları sakitləşdirib dedim: partiya intizamının tələb etdiyi kimi hərəkət etmək lazımdır. Siz görək Mərkəzi Komitəyə müraciət edib öz nümayəndələrinizlə birgə iclas keçirilməsini tələb edəsiniz. Bu iclasda siz BEKA-nın işi, yəni Mirzoyan haqqında öz fikrinizi ətraflı izah edə bilərsiniz. Nümayəndə-

lör mənimlə və EMKA ilə danışıqlar aparmaq üçün öz sıralarından qocaman gizli partiya işçiləri olan Molla Babanı və Ələkbəri seçdilər. Mirzoyan bundan xəbər tutub guya başqa hərəkətləri üstündə bu fəhlələrin partiyadan xaric edilməsi məsələsini qoyur. Lakin onları nəinki partiyadan, hətta ittifaqdan da qovurlar; beləliklə, bir mütəxəssis kimi öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən fəhlələr küçəyə atılırlar. Küçəyə atılmış, bir çətin külfəti olan fəhlə Ələkbər Mirzoyanın yanına gəlir və təəccüblə soruşur: siz məni partiyadan qova bilərdiniz, lakin nə əsasla ittifaqdan qovur, məni və ailəmi bir tikə çörəkdən məhrum edirsiniz. Mirzoyan o qədər axmaq idi ki, dözməyib işarə vurur ki, sən Nərimanovun tərəfdarısan. Molla Baba adlı başqa fəhlə belə bir şikayətlə Mərkəzi Komitənin katibi Xanbudaqova müraciət etdikdə, o da həmin cavabı alır.

Lakin Kirov və Mirzoyanın şəxsində EMKA və BEKA bu narazılıqların səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün belə müşavirənin çağırılmasına nəyə görə etiraz etmələri bugünə kimi həm mənə, həm də fəhlələrə anlaşılmaz olaraq qalır. Mirzoyan tərəfindən belə bir terrorçu akt məhz onu göstərir ki, bu adamın vicdanı təmiz deyil. Məgər bu onu göstərirmi ki, Mirzoyanın bildirdiyi kimi, partiyada qruplar yoxdur. Nə qədər ki, BEKA miras kimi mirzoyanlara çatır, bu qruplar olacaqdır.

Bütün bunlardan görünür ki, burada məlum plan üzrə fəaliyyət göstərilir.

Bu plan kimindir və necə plandır?

Bütün bunların müəllifi onların arasında az-çox ağıllısı Mikoyan sayılır.

Qeyd etdiyim kimi o bir dəfə demişdi:

«Biz Nərimanovu elə mühasirəyə alacağıq ki, bizim təsirimiz altında olsun».

Bundan ötrü BEKA-nı öz əllərinə almaq lazım idi.

BEKA isə Azərbaycanda hər şey deməkdir.

Bakı güclü proletar mərkəzi kimi, hökmən amirlik edən mərkəz olmalıdır.

BEKA işçiləri vəzifələrə təyin edirdi, arxasında nüfuzlu fəhlə konfransı var idi, EMKA işinin gedişinə qüvvətli təsir göstərirdi, çünki EMKA işçiləri həmişə BEKA-dan götürürdü, nəhayət, BEKA həmişə öz üzvlərini EMKA-ya daxil edirdi və burada məsələlər həmişə BEKA üzvlərinin təsiri altında keçirilirdi.

Mikoyanın ən qatı düşməni mən idim, lakin onu mənim iştirakım olmadan çıxartdılar.

Mikoyandan sonra BEKA-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq və i.a.

Mən bildirirəm ki, bu, düşünülmüş, dönə-dönə götür-qoy edilmiş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunları sözgəlişi, yeri gəlmişkən deyirəm, əminəm ki, bu məsələlərin üstü nəticə etibarilə övvəl-axır öz-özünə açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlərindən açıq deyirəm:

Bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların mühüm, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir.

Ümumiyyətlə, Zaqafqaziyanın keçmişi və xüsusilə 18-ci ildə Bakıdakı işimiz bizi bu məsələ üzərində dərinlən düşünməyə vadar edib.

Mən burada açıq deməliyəm:

Hər yerdə, bütün iclaslarda mənim çıxışımdan sonra müsəlmanlar dəstə-dəstə mənə yaxınlaşıb deyirdilər:

Bizi hara istəyirsən apar, nə istəyirsən elə, sənə inanırıq, ailəmizin xoşbəxtliyini sənə ixtiyarına veririk, təki 18-ci il hadisələri təkrar baş verməsin...

Bəs, 18-ci ildə nə baş vermişdi?

18-ci il haqqında mən başqa yerdə və başqa vaxt ətraflı danışacağam.

Bununla belə, 18-ci ildə nə baş verdiyini qısaca deyəcəyəm:

N.Nərimanovun (özü haqqında üçüncü şəxs kimi danışır) özü sonralar bu hadisələri belə təsvir edirdi:

«Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, mənzilimdə müsəlman kommunistlərin yığınağı keçilirdi. Mərhum yoldaş Şaumyan da bura dəvət edilmişdi.

Yaranmış vəziyyət haqqında məsələnin uzun sürən müzakirəsindən sonra mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o, milli qırğına çevrilə bilər.

Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi.

Yoldaş Şaumyan bu dəlillə razılaşdı.

Lakin iki saatdan sonra biz deyil, müsavətçilər tərəfindən vətəndaş müharibəsi başlandı.

Qüvvəmizin zəifliyini nəzərə alaraq, çətin dəqiqədə yoldaş Şaumyan erməni hissəsinin Sovet hakimiyyətini müdafiə etməsinə razılıq verdi.

O biri gün saat 12-yə qədər vətəndaş müharibəsi düzgün aparılırdı, lakin saat 12-dən sonra mənə məlumatlar çatmağa başladı ki, müharibə milli qırğın şəkli alır.

Burada olduqca çox səciyyəvi səhnələr var idi ki, bunların üstünü vurmuram.

Nəhayət, müsəlmanların deputat heyəti yanıma gəlib deyir ki, bəs məğlub olmuşuq, müharibəni dayandırmaq gərəkdir.

Dərhal yoldaş Caparidzeyə zəng edirəm.

O, deputatlar göndərməyə söz verir.

Bu vaxt daşnaklar mənzilimə basqın edirlər.

Mən qaçıb gizlənirəm.

Qardaşımı tutub aparırlar. Bir saatdan sonra yoldaş Şaumyan məni ailəmlə birlikdə «Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri» olan daşnaklardan xilas edir.

Bundan sonra Bakıda üç gün vəhşilənmiş daşnakların dəhşətli azğınlığı baş verir. Nəticədə daşnaklar, yəni «Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri» əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər... Burada bizi «müdafiə edən» daşnakların qadınlar üzərində törətdikləri mənfurcasma işgəncələrin, təhqirlərin də üstünü vurmamaq lazım gəlir.

Bu haqda susmaq daha yaxşıdır.

Lakin Alyoşa Caparidzenin çox nəcib ürəyi bu haqda susmamışdı.

Caparidze ilə mənim aramda nə kimi söhbət olmuşdur, mən bunların hamısının üzərindən keçirəm.

Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra bu əməllərin qəzalar üzrə də törədilməsini davam et-

dirmək nəyə lazım idi?

Bax, bu suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir.

Bütün bunlar məni məcbur edirdi ki, ilk vaxtlar erməni yoldaşları yüksək vəzifələrə təyin etməmək barədə danışam.

Bununla belə, lap əvvəldən bu günə kimi, BEKA elə bil qəsdən Mikoyan, Sərkis və Mirzoyan tərəfindən tutulur.

Axırıncı, yəni Mirzoyan artıq daha cəsarətlə fəaliyyət göstərir.

Mən təkrar edirəm—bu, hazırlanmış müəyyən plandır.

Lakin çoxları bunu başa düşməzlər. Bunu hazırda AKP MK katibi olan yoldaş Kirov da başa düşmür. Bu adamın beyninə yeridilib ki, Mirzoyanla əlbir fəaliyyət göstərsin.

Hətta Kirovun beyninə yeridilməsəydi də bu kampaniyanın təsiri altına düşərdi, çünki bu kampaniyanın fəaliyyəti onun daxili aləminə rahatlıq gətirir.

Həmin kampaniyanın fəaliyyəti isə məhz Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bir tərəfdən, kommunizm bayrağı altında daşnaklar öz işlərini görür, digər tərəfdən, keçmiş esərler asta-asta və inadla Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdırlar.

Əgər bir vaxt Hüseynov, Qarayev, Ruhulla Axundov və bu cəhdləri şüurlu surətdə müdafiə edən başqaları Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri qarşısında cavab verməli olsalar, məhz bu nöqtəyə nəzərdən cavab verməlidirlər. Onlar isə əvvəllər də müdafiə etmişlər, indi də müdafiə edirdilər, çünki

öz keçmişlərindən qorxurlar. Məgər bunların hamısını yoxlamaq çətindir.

Mən isə yenə də öz əsas məqsədimi irəli sürürdüm: yəni Azərbaycandan Şərqi üçün nümunəvi sovet respublikası yaratmaq və bununla da Şərqi məzlum xalqlarını tez bir zamanda öz tərəfimizə cəlb etmək, azadlıq hərəkatını alovlandırmaq və bu yolla Avropa kapitalizmini öz iqtisadi bazasından məhrum etmək, Avropa fəhlələrinin həyatındakı böhran dərinləşdirmək, tezləşdirmək və beləliklə də Avropada arzu etdiyimiz inqilabı sürətləndirmək.

Qarşıma qoyub həll etmək istədiyim başlıca vəzifə bundan ibarətdir.

İranda Mikoyanla Sultanzadənin birgə kommunist inqilabı olmasaydı, əgər mən gecə-gündüz öz bugünkü vəziyyətlərini düşünən xəbis qəlblilər tərəfindən əhatə edilməsəydim, əgər Mərkəz mənə etibar etsəydi, bu işi yerinə yetirmək çox asan olardı. Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etimad göstərir.

Serqo isə o xəbis qəlblilərə daha çox etibar edirdi, onlar da öz vəziyyətlərini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün onun qarşısında nökrəçilik edir və Azərbaycanda milli təmayül haqqında çığır-bağır salırdılar. Bu isə yoldaş Serqonun ürəyinə yağ kimi yayılırdı.

Mərkəz baş açma bilmirdi ki, nə üçün mən 20 il bundan əvvəl öz romanımda beynəlmiləçiliyi yaydığım halda, o zaman ən çətin anda müsəlmanlar arasında hər cür dini inkar etdiyim halda, indi mənim milli təmayülüm olmalıdır, dünənki daşnak və

ya müsavətçi isə beynəlmiləlçi.

Burada məsələni belə qoymaq lazımdır:

ya həqiqətən Mərkəz bu məsələdən baş aç a bil-mir, ya da o, ucqar respublikaların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə qəsdən bu «beynəlmiləlçiləri» irəli çəkir, müdafiə edir...

Onsuz da bir qədər sonra Mərkəz bu suallara cavab verməli olacaqdır, belə ki, bütün bu müddət ərzində ucqar respublikaların həyatından olan zəngin materialı inkar etmək çətindir.

Biz partiyamızın intizamı ilə qüvvətliyik, lakin intizamı Şərqdə az-çox məşhur olan partiya üzvlərinin şəxsiyyətsizləşdirilməsinə yönəltmək bizim Şərq siyasətimizin məhv olması deməkdir.

Əgər birinci məsələ, yəni Mərkəzin öz üzvlərinin yararlı olub-olmamasını ayırd edə bilməməsi, bu anlaşılmazlıqların səbəbidirsə, bunun eybi yoxdur, lakin əksəriyyət etibarilə müsəlman kommunistlərdən ibarət olan ucqar respublikaların nə vaxtsa Sovet Rusiyası üçün zərərli ola biləcəyi fikrini birdəfəlik başdan atmaq lazımdır.

Müsəlman zəhmətkeş kütlələri rus çarlarının siyasətindən cana gəlmişlər, indi onlar çarizmin, demokratizmin və Sovet hakimiyyətinin—zəhmətkeşlərin öz hakimiyyətinin nə demək olduğunu çox gözəl başa düşürlər.

Müsəlman kommunistlərdən ibarət ucqar respublikaların nə vaxtsa Sovet Rusiyası üçün zərərli ola biləcək fikrini qəti surətdə başdan atmaq lazımdır və kim istəyirsə rahat yata, həm də əmin ola bilərlər ki, keçmiş və indiki Rusiyanın ərazisində yaşayan müsəlmanların zəhmətkeş kütləsi Sovet haki-

miyyəti tərəfdarıdır.

Lakin onlarda milli təmayül varmı?

Yoldaş Stalinə məruzələrimdən birində demişəm: əgər sabah Avropada proletar inqilabı alovlan-sa və hər yerdə hakimiyyət fəhlələrin əlinə keçsə, bununla belə, biz sənayemizi bərpa etmək üçün hər şeyi havayı əldə edəcəyimizə ümid bəsləyə bilmə-rik, yəni hələ uzun müddət belə bir vəziyyət olma-yacaq ki, bu zaman biz deyə bilək:

«Bizim nəyimiz varsa sizin, sizin nəyiniz varsa bizim».

Avropa kapitalizmi, Avropa sənayesi başqa dövlətlərin hesabına inkişaf edib.

Çətin ki, ingilis fəhlə hökuməti Hindistanda istismarçı siyasətindən əl çəksin.

Bir halda ki, belə bir siyasət, sözün yaxşı məna-sında iqtisadi asılılıq siyasəti, daha dəqiqi bir xalqın başqa bir xalq üzərində iqtisadi əsarət siyasəti mövcud olacaq, deyə bilərikmi, biz dərhal beynəlmiləl-çi mühit yaradacağıq?

Sovet Rusiyası ilə Sovet Almaniyası arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə də eynilə bu cür olacaqdır. Eyni vəziyyət Sovet Rusiyası və ucqar respublikalar arasında baş verir.

Gözəl nitqlər söyləmək olar, lakin gözəl iş gör-mək çətindir.

Lakin Azərbaycan məhz gözəl iş görmüşdür.

Sovet Azərbaycan neftin Sovet Rusiyası zəh-mətkeşlərinə mənsub olduğunu könüllü surətdə elan etdiyi halda bu Sovet respublikasında başda «k-ral» Serebrovski olmaqla «monarxiya» yaratmaq nəyə lazım idi. O, indiyə qədər elə bilir ki, azərbay-

canlıları aypara və ulduzla aldadır.

Yox, hər bir fəhlə və kəndliyə neftin Sovet Rusiyası üçün nə demək olduğu izah edilmişdir.

Azərbaycan birinci il nəinki neft verir, hətta öz dövlət kassasından fəhlələrin məvacibini də ödəyirdi.

Bundan da artıq beynəlmiləl nə ola bilər?

Onu da sizə deyim ki, mənimlə səmimi söhbət zamanı azərbaycanlılardan kimsə ölkənin ən gəlirli mənbədən məhrum olması haqqında öz narazılığını bildirməyib, lakin Serebrovskinin Sovet Azərbaycanını tanımaq istəməməsi barədə çoxlu söz-söhbət olmuş və indi də vardır.

Bax, budur milli təmayülü yaradan.

Xəstəxana üçün cərrah həkim lazım olur və iki namizəd irəli sürülür: yəhudi Belenki, bitərəf, birlik stajı olan, Azərbaycanda tamamilə yeni adam və türk Talışinski, beşillik stajı olan, yerli əhalinin yaxşı tanıdığı adam.

Hər ikisi 8 səs qazanır.

Nəyə görəsə Bakı İcrakomu Belenkini təyin etmək istəyir.

Ona görə ki, Belenkinin qardaşı—BEKA-nın üzvüdür, BEKA isə İcrakomun sədri yoldaş Kırılova Belenkini təyin etməyi əmr edir. Mənim müdaxiləm, nəhayət, Belenkiyə öz qardaşını yerləşdirməyə imkan vermir.

Əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gələr. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar işsizlik üzündən xırda alış-verişlə məşğul olduqları halda, bu müəssisələr

rus, erməni və yəhudi əlindən zığ vurur.

Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, azərbaycanlı vətəndaş Tiflisdə ağ neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına lənət, müstəmləkəçilikdə ittiham və i.a. eşitməli olursan.

Mən Azərbaycanın xeyrinə neft məhsullarından faizli ayırmalara dair düz bir il yoldaş Serebrovski ilə mübarizə aparmışam, işi Siyasi Büroya qədər çatdırmışam. Siyasi Büro bu ayırmanı yerinə yetirməyi qərarla yoldaş Serebrovskiyə bir vəzifə olaraq tapşırırdı. Nə üçün yoldaş Serebrovski indiyə qədər bunu lazımınca yerinə yetirmir? Nə üçün respublika EMKA-sı bu qərarın icrasına nəzarət etmir? Ona görə ki, Kirov, Mirzoyan yoldaşlar və onların kampaniyası işə saymaz münasibət bəsləyirlər. Buna diqqət yetirmək üçün, belə demək mümkünsə, gərək həqiqətən beynəlmiləl qəlbə malik olasan. Azərbaycanda kəndlilərin cəhalət bataqlığında boğulması onların əsla vecinə deyil. Bəs, MİK-in sədri Ağamalıoğlu, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Musabəyov kimi məsul müsəlman işçilər nə iş görürlər?

Bəli, bu bədbəxtlər ona görə həmin vəzifələrə irəli çəkilməşlər ki, sussunlar...

Bu məsələ də Serqo Orconikidzeyə yaxşı məlumdur. **O, Azərbaycanın marağı haqqında sözsöhbət daha olmasın deyə mənim namizədliyimi SSRİ MİK sədrliyinə irəli sürmüşdür. Ona əmrə müntəzir adamlar lazım idi. Elə adamlar ki, xüsusi fikri olmasın, hara desən getsin, nə desən yerinə yetirsin.** İşə belə münasibət şübhəsiz ki, milli

antaqonizmi şiddətləndirir.

Mən bu nöqsanları həmişə göstərmişəm və əlbəttə, əleyhdarlarımla dili ilə desək «millətçi» adını qazanmışam.

Qarşı tərəfin millətçilik təmayülü varsa, bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaqdır.

Bunu iki, üç, dörd ilə arada qaldırmaq mümkün deyil, çünki Nikolayın vaxtında böyük dövlətçi xalqın milli siyasəti və bu siyasətin mənfurcasına tətbiqi üsulları ucqarların yaddaşına həkk olmuşdu.

Yaralar həddən artıq dərin və təzədir.

Rus işçilərinin burunlarını yuxarı tutması, özlərini hamıdan artıq hiss etməsi də beləcə təzədir.

Beləliklə, ucqarlarda milli təmayül Mərkəzin özü və ya onun işçiləri tərəfindən yaradılır.

Yerli mənafeyin xeyrinə danışanda Mərkəz müvəkkilləri bunu milli təmayül, ucqar respublikaların zərərinə və Sovet Rusiyasının xeyrinə danışanda bunu beynəlmiləl akt adlandırırlar.

Hazırda Sovet Rusiyası layiqli adamlara malik olsaydı, onların köməyi ilə Mərkəzin səmərəli layihələrini həyata keçirə bilərdi və onda əlbəttə, heç kim buna etiraz etməzdi: canlı qüvvələrin səmərəli bölgüsü enerjinin daha az sərf edilməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olardı.

Bu, birinci şərt.

İkinci şərt:

Əgər Mərkəz son dərəcə qüvvətli, varlı olsaydı və ucqarları bütün zəruri şeylərlə təchiz etsəydi, bu halda Mərkəzin hakimiyyəti ələ keçirməsi cəhdinə ucqarlarda da müqavimət göstərilməzdi.

Lakin beşillik təcrübə aşağıdakıları göstərir:

Mərkəzin işçiləri hazırlıqlı olmadıqları üçün ya işi korlayır, ya da həmin respublikada öz vəziyyətlərini möhkəmləndirsinlər deyərək «milli təmayül» uydurur, işlə deyil, xəbərçiliklə məşğul olur, «solçuluq» da beləcə əmələ gəlir.

Çox əfsuslar olsun ki, bu, Mərkəz tərəfindən təqdir edilir.

Beləliklə, yerli işçilərlə mərkəzçilər arasında süni surətdə mübarizə yaradılır ki, bu da işimiz üçün fəlakətlidir.

İkinci hadisə göstərir ki, Mərkəz müəyyən sahəni özüne tabe edərək nəinki heç bir şey vermir, hətta, həmin respublikanın axırıncı tikəsini belə əlindən alır.

Bu da qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlər yaradır.

Və bu zaman Mərkəzin cəhanşümul istilacı siyasətindən danışmağa başlayırlar.

Bu, velikorus xalqının xüsusi hüquqları haqqında danışmağa bir daha əsas verir.

Əslinə qalanda, axı Mərkəz indi, bizim kommunizmdən çox-çox uzaqlaşdığımız bir vaxtda bu kimi hərəkətlərinə haqq qazandırmalıdır.

Ya hər şeyi götürün, ucqarların quruculuğunu ələ aparın ki, onlar Mərkəzə təbii qovuşmaq üçün düzgün inkişaf edə bilsinlər.

Ya da qeyd edilmiş səbəblərə görə işi yerinə yetirə bilmirsinizsə, onda yerli işçilərə etibar edin, qoy onlar həmin işi yerinə yetirsinlər.

Bütün Sovet respublikalarının fəhlə qüvvələrini birləşdirmək, bu qüvvənin təsiri altında bütün respublikalarda bütün işləri həyata keçirmək zəruridir,

lakin bu hələ yerli orqanları simasızlaşdırmaq, onların müstəqilliyini əllərindən almaq demək deyildir.

Dəmir yollarını, deməli, dəmir yol qüvvələrini (şübhəsiz, fəhlə qüvvələrini) birləşdirmək, bu bizim proletar inqilabımızın tələbidir. Lakin müstəqil respublikanın müəyyən ərazidə dəmir yoluna olan ixtiyarını əlindən elə almaq ki, həmin respublika məlum yükü öz ərazisində bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə göndərmək üçün mərkəzi orqandan icazəsiz müstəqil aparmaq hüququna malik olmasın—bu, artıq Sovet hakimiyyətinin hər cür prinsipi ilə ziddir.

Bütün bu ziddiyyətlər milli məsələni yaradır və dərinləşdirir.

Ən acınacaqlısı isə odur ki, partiyamız özü də hiss etmədən bu məsələyə cəlb olunur, öz təmizliyini, qərəzsizliyini və daxili birliyini itirir.

Sovet respublikasının bəlli hüquqlarını əlindən alan məlum layihənin sovet qaydasında iddia ediləcəyini qabaqcadan bilərək bu layihə sovet tərəfindən partiya qaydasında tətbiq edilir.

Bu o deməkdir ki:

layihəni danışıqsız qəbul və tətbiq et!

Bizim partiya kristal təmizliyi ilə seçilməlidir və onun qərarlarına biz dərin hörmət bəsləməli, pərəstiş etməliyik; lakin biz bu qərarları müqəddəs tutmağa çalışırıqmi?

Yoldaş Lenin sonuncu partiya qurultayında (RKP(b) XI qurultayı nəzərdə tutulur, 1922-ci ilin mart-aprel) nəhayət, məhz bu barədə söz açdı və bildirdi ki, hər cür məsələləri partiya vasitəsilə həll etmək, partiyayı nüfuzdan salmaqdır. O, min dəfə

haqlı idi.

Lakin təəssüf ki, bizdə RKP EMKA-nın çoxlu məsul katibləri və müvəkkilləri vardır ki, onlar xüsusi həvəslə elə məsələləri partiya orqanlarından keçirirlər ki, həmin məsələlərin həlli sistemətlə olaraq partiyanın təməlini sarsıdır.

Şübhəsiz, əgər partiyanın roluna belə münasibət daha da güclənərsə, onda təbii olaraq ucqar respublikalarda Mərkəzi komitələrin və RKP EMKA-nın öz tərkibi haqqında məsələ ortaya çıxar.

Həqiqətən, görəsən hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı? Mən bil-dirirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz iyrənc siyasətlərindən, **Azərbaycanı simasızlaşdırmaq siyasətindən** əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır. Bütün bunları yerində yoxlamaq asandır, lakin indiki BEKA tərkibinin köməyi ilə deyil, ümumiyyətlə, fəhlələrlə və xüsusən də müsəlman fəhlələrlə birlikdə yoxlamaq lazımdır. Lakin bunu elə təşkil etmək gərəkdir ki, hər bir fəhlə verdiyi ifadəyə görə sabahı gün Mirzoyan tərəfindən işdən qovulmayacağını bilsin. Mən burada iki fəhlənin dediklərini nəzərinizə çatdırıram. Onlar Mirzoyanın fikrincə, mənim tərəfdarım olduqlarına görə partiyadan və ittifaqdan xaric ediləblər. Lakin Siyasi Büro müsəlman fəhlələri və hətta rus fəhlələri qarşısında onlardan kimin mənə qarşı olduğu sualını qoysaydı, maraqlı olardı. Bu zaman yalan və həqiqət öz yerini tapardı. Bəs, kəndlilər nə deyirlər? Onlar kimin arxasınca gedirlər? Bütün bunları yoxlamaq maraqlı olardı. Mirzoyanlar, şübhəsiz, millətçi əhval-ruhiyyəli rus fəhlələrinin bir qisminin fik-

rinə istinad edə bilərlər... Məhz belələrindən də partiya təşkil olunmuşdur. Müsəlman fəhlələrin sayı (partiya üzvü olan) süni surətdə azaldılır. Mirzoyan diskusklubda hətta demişdi: fars fəhlələrindən partiyaya qəbul etmək lazım deyil,—bu qərribə deyilmi? Sərkis Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra gizli fəaliyyət göstərən fəhlələri—500 nəfər farsı—partiyadan qovmuş, Mirzoyan isə indi fars fəhlələrini partiyaya qəbul etmək istəmir.

Mən bildirirəm ki, partiya günbəgün deyil, saat-basaat parçalanır; işçilər, hətta məsul işçilər ciddi partiya işi ilə məşğul olmaq əvəzinə, bir-birindən xəbərçilik etməklə məşğuldurlar.

Mərkəzin yerli işçilərə inanmaması yerlilərin Mərkəzə inanmamasına gətirib çıxarır.

Hər yerdə işə laqeyd münasibət gözə çarpır; bir il bundan əvvəl hər bir vicdanlı işçini əsəbiləşdirən məsələ indi qulaqardına vurulur.

«Biz kütləyə daha yalan sata bilmərik»,—bu işçilərin dilindən bax bunu əşidəcəksiniz.

Azərbaycanda bütün bunlarla yanaşı, rus və müsəlman fəhlələr arasında antaqonizm də başlanmışdır.

Bu, hər şeydən bətdir, belə ki, güclü proletar Mərkəz zəifləyir.

Bundan düşmənlərimiz, xüsusən müsavətçilər və ittihadçılar istifadə edirlər ki, bu da «solluq oyunu oynayan» yoldaşların kərəmətinin nəticəsidir.

Mən təkrar edirəm: lap əvvəldən şüarım belə idi: müsəlman fəhlələri söylə hazırlamaq, yəni iki məqsədə nail olmaq üçün onların inkişaf səviyyəsini təxminən rus fəhlələrin inkişafı səviyyəsinə çat-

dırmaq.

Birinci məqsəd: bununla biz hazırda müsəlman və rus fəhlələri arasında mövcud olan antaqonizmi aradan qaldırardıq.

İkinci məqsəd: gələcəkdə İran və Türkiyədə qurulacaq Sovet hakimiyyəti üçün işçi kadrlar hazırlayardıq.

Lakin nəinki mənim şüarıma, hətta Siyasi Büronun məlum qərarlarını da solluq oyunu oynayanlar saya salmırlar.

İş o yerə gəlib çatmışdır ki, məktəbdə rus dili dərslərinin sayının türk dili dərslərinin azaldılması hesabına artırmaq haqqında mətbuatda açıq çıxışlar edilir.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır: «sollar» mənim Genuya konfransında olmağımdan istifadə edərək hərəkətə gəlmiş və daha həyasız olmuşlar. Genuyadan qayıtdıqdan sonra millətçi təmayül və türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək haqqında açıq fitnəkar məqalələr diqqətimi cəlb etmişdi.

Zehinləri sakitləşdirmək üçün mən «Bakinski raboçi»də «Bəzi yoldaşlara cavab» başlığı altında məqalə çap etdirməyə məcbur oldum.

Lakin səciyyəvi budur ki:

«Bakinski raboçi» və «Kommunist» (türk dilində) qəzetlərinin redaksiyaları—birincisinin redaktoru Lipsits, ikincisinin isə Ruhulla Axundov—mənim məqaləmdən sonra bildirdilər ki, bu səpkidə, yəni türk dili dərslərinin sayının azaldılması və rus dili dərslərinin artırılması haqqında məqalələr bu qəzetlərin səhifələrində olmamış və olmayacaqdır.

Ertəsi gün türk dilində «Trud» qəzetində yoldaş

Zeynallı (redaktor)—əvvəllər bəzi mülahizələrə görə o da solluq oyunu oynamışdır—ifşaedici məqalə dərc edərək, «Bakinski raboçi» və «Kommunist»in məhz hansı nömrələrində mənim məqaləm üçün material ola biləcək məsələdən bəhs edildiyini vurğulayır.

Sonrakı gün öz səhvlərini cəsarətlə boynuna almaq əvəzinə, Ruhulla Axundov yoldaş Zeynallıya yazdığı məqaləyə görə şəxsi töhmət verir, bundan əlavə həmin Zeynallı BEKA-dan rəsmi məzəmmət və xəbərdarlıq alır.

Bir neçə gündən sonra «Trud» qəzeti bağlanır və öz məqaləsi ilə iki partiya orqanının məsul redaktorlarının iç üzünü cəsarətlə və yerində açan yoldaş Zeynallı vəzifəsindən kənar edilir...

Bundan o yana yol varmı?

İki məsul mətbuat orqanı—partiyanın dili, fəhlə və kəndli kütlələrinin dili yalançıların, «sol» kampaniya üzvlərinin əlindədir.

Bu azmış kimi, BEKA katibi Mirzoyan Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə teleqram vuraraq bildirir ki, Nərimanovun məqaləsindən sonra onlar, yəni «sol-lar» özlərini süst, əzgin, qol-qanadı sınımış hiss edirlər və guya məqalə əsassız yazılmışdır. Zaqafqaziya Diyar Komitəsi teleqram vurub məndən materiallar tələb edir.

Tiflisə gəlib Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibinə bildirdim ki, məndə material var və istənilən vaxt təqdim edə bilərəm.

Mən Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunu gözləyirdim; çox istəyirdim ki, «sol qrup» özü plenumda bu məsələni qaldırsın.

Çox güman ki, onların yalanını və murdarlığını sənədlərlə sübut etmək niyyətimdən xəbər tutub susdular və məqaləm haqqında bircə kəlmə də danışmadılar.

Məgər sonuncu Azərbaycan Sovetlər qurultayında seçkilər bu «sollar» tərəfindən yalansız keçmişdir?

Partiya qaydası ilə XKS sədri yoldaş Musabəyovu seçmək təklifi elan edildikdə yerlərdən səs-lər eşidildi: «Bəs, Nərimanov?»

Onlara cavab verdilər ki, Nərimanov İttifaq Sovetinin sədri seçilmişdir.

Elə o dəqiqə onların agentləri bu qərarla razı olmayanları dilə tutub sakitləşdirməyə başladılar ki, indi yoldaş Nərimanov hər üç respublikanın başçısı sayılır.

Məgər bu, yalan deyil?

Və nə üçün işi bu dərəcəyə çatdırırdılar ki, işdə kütlələr bu yalandan xəbər tutsunlar.

Tiflisdə yaşayarkən guya ali hakimiyyət kimi çox tez-tez mənə ASSR Xalq Komissarları Sovetindən və onun ayrı-ayrı üzvlərindən şikayətlə müraciət edirdilər. Lakin mən hər dəfə izah etməli olur-dum ki, bəzi məsələlərə toxunmağa mənim hüququm yoxdur və i.a.

Bu halda mən ya gərək özümü dartıb üç respublikanın başçısı kimi göstərməli və amansızcasına yalan danışmalı, yəni vəd verib, lakin heç bir iş görməməli, ya da olduğunu deməliyəm.

Qurultay nümayəndəsi «aramızda yoldaş Nərimanov olmadığı üçün özümüzü yetim sayırıq» dedikdə ona da belə izahat vermək lazım idi.

Şahidlər deyirdilər ki, o, hələ çox şey demək istəyirdi, lakin danışmağa qoymadılar...

Hökumət başında oturanların bacarıqsızlığı üzündən «Şaxsey-Vaxsey» matəm günləri zamanı qırmızı əsgərlərin güllələlərindən zərər çəkmiş fars fəhlələrini də danışmağa qoymadılar.

Sollar sevindilər:

Nərimanov yoxdur, beləliklə, bu il EMKA-da matəm günləri zamanı yürüşlərin qadağan edilməsi məsələsini qaldırmaq olar.

Keçən il bu məsələ EMKA-da müzakirə edilmişdi. Mən qəti olaraq repressiya əleyhinə idim, lakin bununla belə, biz məscidləri gözüb qara camaatı dilə tuturduq ki, küçələrdə özlərinə işgəncə verməsinlər.

Bir nəticəsi oldumu?

Qəti surətdə bildirirəm ki, nəticəsi oldu.

Ən «sol» yoldaşım—Qarayevin yanında, məsciddə çox nüfuzlu bir molla bu günlərdə küçələrdə özlərinə işgəncə verənlərin hərəkətlərini möhkəm tənqid etməyə başladı.

Lakin buna baxmayaraq, bu il özlərinə işgəncə verənlər oldu.

Nə qədər ki, dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini hər hansı mömin müsəlman ziyalı səviyyəsinə yüksəltməmişiniz, bu məsələ beləcə də qalacaq. Yalnız dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmədikdən sonra onlar matəm günlərinə mömin müsəlman ziyalı kimi baxacaq, lakin özünə işgəncələr vermək mərasimində iştirak etməyəcək.

Min illərdən bəri bədbəxt, avam müsəlman kütləsi (şio məzhəbli) Məhəmmədin ən sevimli nəvəsi

İmam Hüseynin işgəncəli ölümü günü matəm yürüşü keçirir, bu zaman qatı dindar, avam ünsürlər ən dəhşətli şəraitdə düşmənlərin əlinə keçən Hüseynə və onun ailəsinə məhəbbət və rəğbət əlaməti olaraq bu və ya digər yolla həmin hadisələrə öz münasibətlərini bildirirlər.

Bu, öz gücsüzlüyünü bilərək, Məhəmmədin qanunlarını pozan, hamını və hər şeyi qızılla ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdanə çıxış etmiş adamın faciəli həyatından bütöv bir səhnədir.

Yeri gəlmişkən, burada qeyd etmək lazımdır ki, fars fəhlələrinin iclaslarından birində Azərbaycan Respublikasının başçısı Ağamalıoğlu Hüseyni qorxaq kimi xarakterizə etmişdi ki, buna görə fəhlələr onu məzəmmət etmişdilər.

Qorxaq o deyil ki, yetmiş nəfər pis silahlanmış adamla on dəfə artıq qüvvətli olan düşmənlə döyüşür, qorxaq odur ki, sol qrupdan qorxub işin əsl vəziyyətini bildirmir və bununla da partiya üzvlərini aldadır, onları fəhlə-kəndli respublikasında qırmızı əsgər güllələrindən qanı tökülən fəhlələrə qarşı silahlandırır.

Qorxaq odur ki, vəzifəsindən ötrü alçaqcasına yalan danışır. Lakin İmam Hüseyn tabe olsun və öz vicdanını qızıla satsın deyər, Yezid bütöv bir vilayəti idarə etməyi ona təklif edirdi. O bunu etmədi: həlak oldu.

Ağamalıoğlu və Musabəyov yoldaşların tarixi belə başa düşməsi nə kimi nəticələr verdi?

Kirov və Mirzoyan heç kimə qəti surətdə heç bir narahatlıq gətirməyən matəm yürüşünü bu il qadağan etmək olarmı sorğusu ilə Ağamalıoğlu və Mu-

sabəyova müraciət etdikdə onlar dedilər: «Olar».

Nəticədə—əsgərlər və Balaxanıdan olan fars fəhlələri arasında silahlı toqquşma baş verdi.

Musabəyov həlak olmuş fəhlələrin ailələrinə baş çəkmiş və son dərəcə əsəbi fəhlə kütləsinin əhatəsində bildirmişdi: «Buna kim icazə vermişdir, mən təhqiqat təyin edəcəyəm və müqəssirlər cəzalarına çatacaqlar...»

Bəli, yalnız vəzifələrindən ötrü kommunizm ideyasını yaymaq istəyənləri cəzalandırmaq lazım idi. Lakin MK-nın birinci qərarının əvəzinə yeni, yəni toqquşmadan sonra yürüşə mane olmamaq barədə qərar çıxarmaq nəyə lazım idi?

Ən biabırçı isə bu idi:

Fəhlə-kəndli respublikasında fəhlələri İran şahının nümayəndəsi—konsul sakitləşdirməyə başlayıb istehza ilə onlara deyirdi:

«Nə etmək olar? Siz, İran təbəələri başqa dövlətdə yaşayırsınız. Burada sizin dini mərasimlərinizin icrası qanunla qadağan edilmişdir. Mən sizdən xahiş edirəm dağılışın». Və fəhlələr dağılıbmışlar.

Nərimanovun Azərbaycanlıdan gətməsi «sol» qrup üçün çox böyük sevincdir. Onun xüsusi şərait barədəki etirazlarından biri də budur, lakin solları oyunu oynayanlar əvvəllər də, indi də bunu başa düşmürlər.

Burada Mərkəzin nümayəndəsi Kirov da başını itirib. Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri icra etməyi qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey.

Və o, məsul katib, Mərkəzin nümayəndəsi kimi cavab verməli olacaqdır.

Çox güman ki, onu qızıqdıran yoldaş Serqo da cavab verməli olacaq, çünki Kirov onsuz bircə addım belə atmır.

Bütün bu işlər onların, yəni Kirov və Serqonun Mərkəzə bu barədə necə məlumat verməsindən asılıdır.

Bu, aydın şəkildə onu göstərir ki, Serqo və Myasnikovun başçılığı ilə Zaqafqaziya Diyar Komitəsində fraksiya eninə-uzununa fəaliyyət göstərir, çünki yoldaş Kirovu baş vermiş hadisəyə görə pis vəziyyətdə qoymaq istəmirlər. Yeri gəlmişkən, onlar Sovet respublikalarının birləşməsi haqqında Mərkəzə doğrumu məlumat vermişlər?

Maraqlıdır ki, bununla əlaqədar mənim Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə verdiyim məlumat hələ də nəzərdən keçirilməyib...

Buradan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi əhvalatı ortaya çıxır.

Axı, sözün həqiqi mənasında Gürcüstan EMKA-nın köhnə tərkibini millətçilikdə günahlandırmaq gülüncdür. Köhnə tərkibin bütün günahı onda idi ki, o, düz və tamamilə aydın şəkildə Serqo, Kirov və Myasnikova demişdi ki, özlərinin yanlış məlumatları ilə Mərkəzi aldadırlar. Bu kampaniya birləşmə məsələsinin Mərkəz tərəfindən qəti həllindən əvvəl həmişə Zaqafqaziya respublikalarının RSFSR-ə tam birləşməsindən dəm vururdu və bu layihə ilə də Moskvaya gətmişdi.

Lakin dəstə tamam başqa qərarla qayıtmışdı. Çünki Serqo birləşmə haqqında yoldaş Leninin layihəsini öz layihəsi kimi qələmə verdikdə, EMKA-nın köhnə tərkibindən olan gürcü yoldaşlar ona de-

dilər: «Siz yalan danışsınız, bu sizin layihə deyil. Siz Mərkəzə səhv məlumat verirsiniz». Və vur-haray başlanır. Serqo, Kirov və Myasnikov cəsarətli olsaydılar deyərdilər: bizim fikrimiz belə idi, lakin şapalaq yedik. Və heç bir şey də olmazdı, belə ki, yoldaş Leninin Sovet respublikalarının bərabər hüquqlarla birləşməsi layihəsi gürcü yoldaşlar tərəfindən sözsüz qəbul edilmişdi.

Genuyaya getməzdən qabaq bir gün yoldaş Stalin mənə dedi: «Serqo korlanıb». Yox, o korlanmayıb, onun dövlətçilik dərrakəsini həddən artıq şişirdərək korlayıblar. O, inqilabın bütün xilasını zor tətbiq etməkdə görünür. Düşmənlərini məhv etmək üçün Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının sonuncu qurultayında nə kimi üsullara əl atmamışdı? Bütün bunlar haqqında danışmaq ayıbdır.

18-ci ildən başlayaraq mənim məsləkdaşlarımla birgə səyim bütün inqilabi Şərqi Sovet Rusiyası ətrafında və yanında toplamağa və bu günədək Yer kürəsinin o biri yarısında milyonlarla insanların başlarına gətirilən müsibətə bir zərbə ilə son qoymağa yönəldilmişdi. Yer kürəsinin kiçik hissəsində yaşayan əhalinin rifahı naminə onun yarıdan çoxunda yaşayan əhali şüurlu surətdə kölə vəziyyətində saxlanılır və bizim beşillik çağırışımıza baxmayaraq, burda çoxmilyonlu fəhlə sinfi daha azsaylı istismarçıların zülmü altında inləyirdi və inildəməkdə davam edir.

Mən təkrar edirəm.

Mən məsələyə materialist kimi yanaşırdım. Qərbi Şərqdən iqtisadi asılılığı məni belə bir şüar irəli sürməyə məcbur edirdi:

Şərqdən keçərək Qərbə.

Mən həm ucqar respublikalarda taktika məsələlərimiz, həm də Azərbaycan, Əfqanıstan, İran və Türkiyədə siyasətimizlə bağlı Şərq məsələsi haqqında danışdıqda, məhz yuxarıda dediyim məqsədi nəzərdə tuturdum.

Hətta Moskvada 20-ci ildə tatar kommunistlərinin ikinci qurultayında demişdim: «Panislamist hərəkat yoxdur, lakin müvəqqəti hal kimi yaranmış olsa, biz gərək Qərbi Avropada kapital hökmranlığını məhv etmək üçün ondan da istifadə edək.

Lakin bu hərəkata rəhbərliyimiz ona görə zəruridir ki, bu hərəkat öz məqsədinə nail olduqdan sonra inqilabımız inkişafına mane olmasın».

Mən nədənsə inanırdım ki, Rusiya proletariati bunun öhdəsindən gələ bilər və gəlməlidir.

Lakin bizim sonrakı fəaliyyətimiz qəti olaraq ümidimi kəsdi və get-gedə məni inandırır ki, Şərqi köləlikdən azad edilməsi kimi böyük vəzifə bizdən uzaqlaşır, daha doğrusu, biz ondan uzaqlaşırıq...

Türkiyədə azadlıq hərəkatının nəticəsi, məhz, buna sübutdur.

Əgər biz Rotşteynin əli ilə İranda azadlıq hərəkatını məhv etməsəydik, indi Antantanın başına nə gələcəkdi?

Axı, aydındır: əgər biz bütün bunları düzgün nəzərə alıb, İranda və Türkiyədə azadlıq hərəkatına real, qəti siyasətlə rəhbərlik etsəydik, indi mübaliğəsiz deyə bilərdik: biz Atlantaya hökm edərdik. İki ən mühüm məntəqə—körfəzlər və Hindistana açılan qapılar birbaşa bizim nüfuzumuz altında olardı...

Bax, bu o Şərq məsələsidir ki, mən onun barə-

sində həmişə danışmışam.

Lakin bunun üçün özümüzdə milli məsələni həll etmək lazım idi. Çox təəssüf ki, bu məsələ bizdə indiyə qədər hələ elə həll olunmayıb ki, Şərq məz-lumlarının diqqətini özünə cəlb etsin.

12-ci qurultay tərəfindən milli məsələnin həlli bizi sakit edə bilərmə? Ucqar respublikalarda bu qə-rarı kim həyata keçirəcək? Bu məsələ üzərində dü-şünmək gərəkdir. Mən bildirirəm: 12-ci qurultayın qərarını o adamlar həyata keçirə bilərlər ki, onlar inqilabın ilk günlərindən heç kimdən qorxmayaaraq cəsarətlə bu barədə haray salırdılar, solluq oyunu oynayanlar isə bu məsələni korlayacaqlar, çünki on-lar Mərkəzin qərarının səmimiliyinə ürəkdən inan-mırlar. Onlar indiyə kimi fikirləşirdilər və fikirləşir-lər ki, bütün bu kimi qərarları gözdən pərdə asmaq, effekt yaratmaq xatirinə qəbul edirlər. Əlbəttə, bu işçilərə qarşı 12-ci partiya qurultayının qərarını nə dərəcədə ciddi həyata keçirəcəyini fikirləşmək və bununla Şərq məsələsinə öz münasibətini bir daha bildirmək Mərkəzin işidir.

Neçə ki kommunizm quruluşuna tərəfdar idik, Avropada təbliğatımız güclü idi, lakin NEP (YİS) siyasəti elan edildiyi gündən bu qüvvə xeyli zəiflə-mişdir. Bizim vəziyyətimiz Avropa fəhləsini qorxu-ya salır və o belə bir sual qarşısında dayanır: yeni quruluşda onun vəziyyəti yaxşılaşacaqmı? Biz isə Şərqdə real, qəti siyasətimizlə elə bir vəziyyət ya-rada bilərdik ki, bu vəziyyətdə fəhlə sinfi tərəddüd etməsin.

Hazırda Rurda fransız jandarmeriyasının tapdığı altında əzilən Almaniya fəhlələrini dözməyə məc-

bur edən bu tərəddüdlər deyilmi?

Sözümün sonunda demək istəyirəm: mən və mə-nim məsləkdaşlarım tamamilə səmimi və şüurlu su-rətdə Sovet hakimiyyətini ideallaşdırmağa və bu yolla Şərqə yeni idarə forması verməyə və beləlik-lə, Şərqin Avropa kapitalı zülmündən azad olması üçün ən doğru yol açmağa və bununla da bu kapita-lın məhvini sürətləndirməyə cəhd göstərirdik.

Bu cəhdlər zamanı biz, hər şeydən əvvəl, Sovet Rusiyasının səhvlərinə inqilabi dövrün səhvləri ki-mi haqq qazandıraraq, daha dinc vəziyyətdə xüsusi şəraiti olan ucqarlarda bu səhvlərə yol verməməyə çalışırıdıq.

Biz xalqların azadlığı haqqında çağırışımızın sə-mimiliyinə inanırıdıq və tezliklə daha az mədəniy-yyətli xalqların daha çox mədəniyyətli xalq olan ve-likoruslarla qovuşması üçün, beləliklə, inqilabı qüv-vətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü biz təbi-i yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovi-nistləri və vəzifəpərəstləri ilə, ucuz şöhrət uman məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla Mər-kəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan fırıldaq-çılarla və şüurlu surətdə partiyamıza soxulmuş, par-tiyamızı tez bir zamanda parçalamaq üçün şüurlu su-rətdə solluq oyunu oynayan, bizə düşmən olan par-tiya üzvləri ilə qarşılaşırıdıq. Bu, ən düzgün yol idi.

Həmin ünsürlər bizi millətçilikdə, müxtəlif tə-mayüllərdə, səbatsızlıqda, separatizmdə və i.a. gü-nahlandırırıdılar. Çox təəssüf ki, Mərkəz bu ünsürlə-rin sözünü eşitmiş və indi də eşidir. Bizim yeganə yolumuz qalır: ya taktikamızı düzgün saymağı və nəticədə bizə tam etimad göstərilməsini tələb et-

mək, ya da səhnədən çökilmək, yəni məsul vəzifələr tutmayıb kütlələr arasında mədəni iş aparaq. Bu bizi mənəvi cəhətdən tamamilə təmin edəcəkdir. Bir çox mülahizələrə görə biz birincidən, yəni taktikamızı düzgün saymağı tələb etməkdən əl çəkməli olacağıq. İkinci yolu isə Azərbaycanla bağlı həyata keçirmişəm.

Mən hələ 1922-ci ilin iyun ayında RKP EMKA-ya aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdim:

«Moskvada olarkən yoldaş Stalin mənə təklif etmişdi ki, məsələ birtərəfli işıqlandırılmasın deyə Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə tanış olduğdan sonra öz fikrimi RKP EMKA-ya bildirim.

Yoldaş Kirovun Moskvada olduğunu və vəziyyəti birtərəfli işıqlandıracağını nəzərə alaraq, Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibindən xahiş edirəm ki, mənim fikrim haqqında da məlumat versin.

Azərbaycanın sonuncu partiya qurultayında qrupların buraxılması haqqında hər iki qrupun (sol və sağ) təntənəli bəyanatından sonra «sol» qrup Bakı Komitəsinin himayəsi altında bu qrupa qarşı fəaliyyət göstərənlərlə amansız mübarizə aparmağa başladı.

İttifaq Sovetinin üzvü təyin edilməyim və deməli, Tifliso köçməyimlə əlaqədar «sol» qrup daha sərbəst fəaliyyət göstərməyə başladı.

Tərkibi tamamilə düşmənlərimdən ibarət olan AzEMKA-nın (AK(b)P EMKA) qərarına təsir göstərə bilmirəm.

Məni Azərbaycandan uzaqlaşdırdıqdan sonra bu qrup məsləkdaşlarıma amansız divan tutmağa başladı.

Bir qismini siyasi cəhətdən öldürdü, başqalarını partiyadan xaric etmək qorxusu altında tamamilə siyasızlaşdırdı, digərlərini isə gizli iş şəraitinə keçməyə məcbur etdi.

İndi sağ qrup yoxdur və Azərbaycanın bütün taleyi Mirzoyan başda olmaqla «sol» qrupun əlindədir.

Azərbaycanda vəziyyətin ağası olan «sol» qrup əvvəllər görə bilmədiyi işləri indi inadla həyata keçirir.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində yaxın gələcəkdə ikinci Türküstan yaradılacaqdır.

Partiya parçalanır, xəbərçilik sistemi genişlənir.

Müsəlman fəhlə və kəndlilər ən yaxşı halda partiyadan çıxmağa cəhd edir, bəd halda isə müsavətlilər və ittihadçıların təsiri altına düşürlər.

Bəyan edirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində millətlərarası təhlükəli antaqonizm inkişaf edir.

Əgər RKP EMKA bütün bunları normal hal hesab edir və Şərqi siyasətindən əl çəkirə, mənim buna qarşı heç bir etirazım yoxdur. Lakin bildirirəm ki, «bu andan Azərbaycanda vəziyyətə cavab vermərəm və bütün məsuliyyət **bu qrupun və onun əməllərini müdafiə edənlərin üzərinə düşür**».

Bu teleqramın göndərildiyi gündən 8 ay keçib və mən bildirirəm ki, Azərbaycanda vəziyyət bu vaxt ərzində daha da pisləşmişdir.

Bəyan edirəm ki, bir il bundan əvvəl Azərbaycanda hakimiyyət azərbaycanlı kütlələrin Sovet hakimiyyətinə ümumi rəğbəti ilə müdafiə edilirdisə, hazırda hakimiyyət yalnız süngü gücünə müdafiə

olunur.

Əlbəttə, əgər bizim xarici aləmlə silahlı toqquşmamız olmazsa, hələ bir müddət hakimiyyəti süngü gücünə saxlamaq olar, lakin bu toqquşma baş verərsə, onda neft sənayesi təhlükə altında qalacaqdır. Bir dəqiqə belə vaxt itirmədən son zamanlarda Azərbaycanda yaranmış nöqsanlara diqqət yetirmək gərəkdir.

İki ay bundan əvvəl Azərbaycanda üsyan baş vermişdi. Üsyanı asanlıqla yatırdılar, lakin neçə gün qırmızı əsgərlərin əlindən bataqlıqda gizlənməyə məcbur olan qadın və uşaqları oradan zorla çıxardıqda, bu yatırımın əhaliyə neçəyə başa gəlməsi məlum olmuşdu.

Orconikidzenin nəzəriyyəsinə görə, əlbəttə, kiçik Azərbaycan əhalisini müntəzəm məhv etmək mümkündürsə, bəs, onda respublika kimdən ibarət olacaqdır?

Mən 1919-cu ildə Mərkəzi Komitəyə birinci məruzəmdə dediyim sözləri təkrar etməliyəm. Biz Bakını bütöv Azərbaycansız saxlamaq iqtidarında deyilik, eləcə də hazırkı beynəlxalq vəziyyətimizlə əlaqədar Zaqafqazıyanı süngü gücünə saxlamaq iqtidarında deyilik. 19-cu ilədək Müsavat, daşnak, menşevik və eser partiyalarının üzvləri olan gənc kommunistlərə etibar yoxdur.

Aşağıda mən bəzi statistik məlumatlar göstərirəm ki, bunlar Mərkəzin etimadını qazanmış məsul yoldaşların müstəmləkəçilik siyasətini daha yaxşı əks etdirir.

Azərbaycanın paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına şifahi və yazılı şəkildə istər-istəməz

rus dilində müraciət etməlidirlər, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışmırlar.

Mən bildirirəm ki, şəhər Duması olanda türk əhalisi belə sıxıntıya məruz qalmırdı.

Bəs, Bakı qəzasında yerləşən 76 türk kəndinin əhalisi öz işləri üçün şəhərə gəlib Bakı Sovetinə yad dildə müraciət etdikdə necə təəssürat yaranır?

Bəs, türklər üçün məktəblərin və uşaq evlərinin sayı nə qədərdir?

Lakin hər şeydən dəhşətli təqaüdcü tələbələrin sayıdır: 30 rus və 5 türk.

Daha dəhşətli isə bu məsul yoldaşların fəhlə balalarına münasibətidir.

Fabrik-zavod şagirdlik məktəbləri adlanan təhsil ocaqlarının sayı 17-dir. Burada rus uşaqlarının sayı 1192, müsəlman fəhlələrin sayı isə 26-dır.

Məgər bütün bunlar yoldaş Kirova, Mirzoyana bəlli deyilmi?

Məgər Mirzoyan və başqalarının bu cür cinayətkar siyasətini müdafiə edən Ruhulla Axundov və ona bənzər türklər bunu hiss etməzlərmi?

Ürəkdə bu ədalətsizliyi dərk edən türk işçiləri bəs, nəyə görə belə hərəkətlərə yol verirlər?

Lakin onlar nəinki bu barədə səslerini çıxarmır, hətta, ya mənəblərinə görə, ya da yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda türklər arasında Sovet hakimiyyətini nüfuzdan salmaq məqsədilə bu siyasətin davamına kömək edirlər.

Partiya qurultaylarının milli məsələyə dair bir sərə qərarlarından sonra belə şəxslərə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin səadətini etibar etmək olarmı?

Bakı Sovetinin məsul işçilərinin tərkibi

Sıra N	Şöbələr üzrə soyadları	Partiya mənsu- biyyəti	Vəzifəsi	Milliyyəti	Şöbənin bütün qulluqçularının sayı	Onlar- dan türklər
1	2	3	4	5	6	7
I. Rəyasət Heyəti					10	2
1	Krılov	part.	sədr	rus		
2	Vareykis	"	sədr müavini	naməlum		
3	Yadrov	"	məsul katib	yəhudi		
4	Mirzoyan	"	rəyasət heyəti üzvü	erməni		
5	Konuşkin	"	"	rus		
6	Todorski	"	"	"		
7	Naruşin	"	şöbə müdiri	"		
8	Blyaxin	"	"	naməlum		
9	R.Hüseynov	"	"	türk		
10	Qasimov	"	rəyasət heyəti qulluqçusu	"		
II. İşlər idarəsi					26	4
1	Şahbazov	bitərəf	işlər müdiri	türk		
2	Yanovskaya	part.	ümumi şöbə müdiri	rus		
III. Kommunal təsərrüfat					450	20
1	Paruşin	part.	şöbə müdiri	rus		
2	Roxlin	bitərəf	"	yəhudi	(yarım bölmələrlə)	
3	Livşits	"	işlər müdiri	"		
4	Abezqauz	"	katib	"		
IV. Tikinti yarımşöbəsi						
1	Nikitin	bitərəf	müdür	rus		
V. Daşınmaz əmlak şöbəsi						
1	Belikov	part.	müdür	naməlum		
2	Kriştun	bitərəf	müdür müavini	yəhudi		
3	Palaşkov	"	katib	rus		
VI. Abadlaşdırma şöbəsi						
1	Mirzəbekyants	bitərəf	müdür	erməni		

VII. İstismar bölməsi						
1	Mişuxin	bitərəf	müdür	rus		
VIII. Nəzarət-hesablama yarımşöbəsi						
1	Mahmudbəyov	bitərəf	müdür	türk		
2	Savitski	"	müdür müavini	rus		
IX. İnterstatistika yarımşöbəsi						
1	Çevanov	bitərəf	müdür	naməlum		
X. Neft şöbəsi						
1	Jdanov	part.	müdür	rus		
XI. Elektrotexnika yarımşöbəsi						
1	Çemomordikov	bitərəf	müdür	yəhudi		
XII. Torpaq bölməsi						
1	Peskovski	bitərəf	müdür	rus		
XIII. Təchizat şöbəsi						
1	Bema	bitərəf	müdür	yəhudi		
XIV. Yol şöbəsi						
1	Bunov	bitərəf	müdür	rus		
XV. Maliyyə şöbəsi						
1	Andreyev	part.	müdür	rus		
2	Kantsnelson	bitərəf	müdür müavini	yəhudi		
3	Sklyarevski	"	II müavin	rus		
4	Semenenko	bitərəf	vergi yarım- şöbəsinin müdiri	rus		
XVI. İdarəetmə şöbəsi					20	3
1	Hüseynov R.	part.	müdür	türk		
2	Suslov	"	müavin	rus		
3	Luçinski	bitərəf	katib	"		
XVII. Torpaq şöbəsi						
1	Pronzyonni	part.	müdür	erməni		
2	Svetlov	bitərəf	işlər müdiri	rus		

XVIII. Su təchizatı şöbəsi						100	1
1	Sevostyanov	part.	müdir	rus			
2	Afanasyev	bitərəf	müdir müavini	"			
XIX. Statistika şöbəsi						11	yoxdur
1	Rtuşteyn	bitərəf	müdir	yəhudi			
2	Purye	"	müdir müavini	"			
XX. Səhiyyə şöbəsi						40	2
1	Neyştadt	part.	müdir	yəhudi			
XXI. Xalq təhsili şöbəsi						60	5-7
1	Blyaxin	part.	müdir	naməlum			
2	Barçuk	"	müdir müavini	yəhudi			
3	Natalov	bitərəf	katib	erməni			
4	Karkəşev	"	işlər müdiri	"			
5	Orucaşov	"	yarımşöbə müdiri	türk			
XXII. Şəhər sənayesi şöbəsi							
1	Alekseyev	part.	müdir	rus			
2	Beruşteyn	bitərəf	müdir müavini	yəhudi			
XXIII. Komendantlıq							
1	Loqinov	bitərəf	komend.	rus.			

Baksovetin özəyində 70 adam, onlardan türk 20 nəfər.

Baksovetin üzvləri cəmi 500 nəfər

Onlardan rus — 240 nəfər

türk — 200 nəfər

və başqa millətdən — 60 nəfər

Qəzada kəndlər — 78

Yalnız türk əhalisi olan — 76

rus — 2

Təqaüdçülər—35, onlardan türk—5.

Statistik məlumatlar

Bakıda məktəblərin sayı

I dərəcəli məktəblər

Bakı	ümumi	rus	türk	erməni	başqa millətlər
Məktəblərin sayı	57	24	20	9	4
Məktəblilərin sayı	17.283	7650	5326	3584	659

II dərəcəli məktəblər — 16, məktəblilər — 3254

Türk	— 4	"	— 194
Rus	— 11	"	— 2924
Erməni	— 1	"	— 136

Texniki-peşə təhsili

Aşağı

Fabrik-zavod şagirdliyi	17,	məktəbli	— 1218
Burada rus uşaqların sayı			1192
Türk		"	26
Orta			
Texnikum	6,	məktəbli	— 1179
(Nərimanov ad. türk)	1	"	252

Bakıda uşaq evləri

Uşaq evlərinin sayı 37,
uşaqların sayı 3773,
onlardan türk uşaqları 527,
rus uşaqları—1858.

Bu məruzə 1923-cü ilin yayında EMKA-ya təqdim edilmişdi. Partiyamızın həyatında baş verən hadisələrin gedişi bu materialın gələcəkdə tarixi bir sənəd kimi əhəmiyyət kəsb edəcəyini göstərir.

Mən 1923-cü il dekabrın 23-də, bu məruzənin EMKA-ya təqdim olunduğu vaxtdan 6 ay keçdikdən sonra bu əlavəni edirəm və mənim demək olar ki, bütün mülahizələrim düz çıxdı.

1. Almaniyadakı hadisələr bizim ümidlərimizi doğrultmadı. Əksinə, irtica daha da şiddətlənir. Qərbə olan meylimiz müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Şərqlə münasibətimiz qeyri-müəyyən olaraq qalır; Şərqlə bizə münasibəti gorginləşmişdir...

2. Müxalifətin EMKA-nın xəttinə qarşı çıxışı, demokratiya haqqında diskussiyanın gedişi partiyanın açıq-aydın parçalanmasını göstərir.

3. Azərbaycanda Sovetlər qurultayı mənim mülahizələrimi kifayət qədər sübut etdi.

Qurultay demək olar, Azərbaycan EMKA-nın lazım bildiyi, müəyyən edilmiş siyahılara görə seçilmiş adamlardan ibarət idi. Bəs, nəticəsi nə oldu? Mənim tərəfdarlarım—Qədirli və Əfəndiyev yoldaşların çıxışları bütün qurultay tərəfindən alqışlandı. Hüseyinovu, Qarayevi, Mirzoyanı isə danışımağa qoymadılar. Bu hadisə Kirov, Mirzoyan və başqaları tərəfindən qurultaya xüsusi siyahılar üzrə dəvət edilən nümayəndələrin əhvali-ruhiyyəsini lazımi dərəcədə xarakterizə edir.

Qurultay Qədirli və Əfəndiyev yoldaşlara bu sözləri demək üçün nümayəndə heyəti göndərdi: «Biz qorxuya salınmış, hər şey haqqında açıq danışa bilmirik. Əgər siz danışmaq üçün özünüzdə cəsarət hiss edirsinizsə, onda danışın: biz bu və ya başqa yolla sizi açıq-açıq müdafiə edəcəyik». Düzünü demək lazımdır ki, qurultay həddini aşmışlara onların vəziyyətinin sobatsız olduğunu göstərdi. Lakin hökumətin siyasətini bəyənən haqqında qurultayın rəyasət heyəti, yəni Mərkəzi Komitə tərəfindən təklif olunmuş qətnamə yekdilliklə qəbul edildi.

Bizim şərhlərdə bu yekdil qərarın nə demək olduğu-

nu hər kəs bilir. Qədirli və Əfəndiyev qurultayın əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alaraq xüsusi qətnamələr təklif etmədilər, yəni bununla bir daha sübuta yetirdilər ki, **biz parçalanmadan uzağıq, lakin biz həqiqət tərəfdarıyıq və riyakarlıq əleyhinəyik.**

Bizim xəttimiz tamamilə düzgün xətdir: biz partiyada parçalanmaya yol verməyəcəyik, lakin əlimizdə olan vasitələrlə öz fəaliyyətləri ilə ümumi işimizi məhv edənləri ifşa edəcəyik.

Mərkəzin nümayəndəsi Kirov Azərbaycanda aparıldığı siyasətinin qurultay tərəfindən yekdilliklə bəyənilmədiyi haqqında partiya EMKA-sının məruzəsini edəcək və Mərkəz də buna inanacaqdır...

Beləliklə, qəza baş verənə qədər özümüzü aldatmaqla məşğul olacağıq.

Bütün bunları bu sənəddə ona görə qeyd edirəm ki, iflasa uğramağımızda kimin haqlı, kimin günahkar olduğunu partiyamızın tarixi bilsin. Qabaqcadan demək olar ki, biz uçurumun kənarındayıq.

Bu məruzə ilə əlaqədar Bakıya komissiya göndərilmişdi. Komissiyanın üzvləri Yaroslavski, Petrovski, Şkiryatovdan ibarət idi. **MNK üzvü** olan Yaroslavskinin yoxlanışdan sonra mənimlə söhbəti oldu və o dedi ki, guya mən öz məruzəmlə partiya EMKA-sını aldadıram. Partiyanın ən ali məhkəməsinin üzvü olduqca ciddi iş belə yanaşır. Bundan da o yana yol varmı? Bəs, bu Yaroslavski Bakı təşkilatı üçün üzvləri «etibarlı» adamlardan ibarət olan qurultayın əhvali-ruhiyyəsini görseydi və əgər o, partiya və Sovet hakimiyyəti qarşısında xəcalət çəkirsə, onda o, çox güman ki, utanardı...

Yoldaş Stalin bu məruzə ilə əlaqədar mənə dedi:

«Məruzədə şəxsiyyətlərə toxunmaq lazım deyildi».

Mən məruzəni «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlandırırım. Azərbaycanda bu və ya digər rol oynamış şəxsiyyətlər gələcək nəsil üçün xarakterizə edilməliyi. Bu sənədin işıq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt olacaq ki, tarix düşdüyümüz qəzanın müqəssirlərini axtaracaqdır. Vaxt gələcək ki, Azərbaycan fəhləsi və kəndlisi belə bir sual qoyacaq: kimdir müqəssir? Onda bu adamlara aydın olacaq ki, Hüseynovlar, Qarayevlər, Axundovlar (Ruhulla) öz şəxsi mənfəətləri üçün Sovet Azərbaycanını simasızlaşdırır və onun mənafeyini hər addımda satırdılar.

Lenin və Stalin yoldaşlara yazdığım məktublardan bu məruzəmə elə məktubları əlavə edirəm ki, bunlar o zaman güclü olan və arxasında yoldaş Stalin dayanan Serqo ilə apardığım mübarizəni aydın şəkildə göstərir. Son zamanlar aydın olmuşdur ki, Serqo Mərkəzdən göndərilmiş nümayəndədir. Mən onunla mübarizəni yoldaş Lenin onu özünün məşhur məktubunda rüsvay edəndən əvvəl başlamışdım. Bu bir daha sübut edir ki, mən bu adamın «nə yuvanın quşu» olduğunu yoldaş Lenindən qabaq bilmişəm. Əgər əlverişli şərait yaranarsa, mən «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» qısa məktublarımı təkcə EMKA üçün deyil, gələcək nəsil üçün də beləcə davam etdirərəm.

Əminəm ki, bizim ideyamız qalib gələcəkdir. Bəlkə də biz öləcəyik, lakin ona görə öləcəyik ki, yəni-dən həyata qayıdaq. O zaman mənim qısa məktublarım gələcək kommunist rəhbərlər üçün faydalı olacaqdır.

Moskva. 24.XII.1923.

N.Nərimanov.

Mən bu əlavəni 1924-cü il mayın 27-də edirəm.

Bakı konfransı və AKP qurultayı eser, menşevik və daşnakların əli ilə partiyanın parçalanması məsələsində bizim nöqtəyi-nəzərimizin düzgünlüyünü bir daha qeyd etmək üçün zəngin material vermiş oldu.

Bu məruzədə təxminən bu barədə danışılır ki, **1) erməni «yoldaşlar» və rus şovinistləri—Bakı təşkilatının rəhbərləri cinayətkar siyasət həyata keçirirlər, keçmişlərindən qorxan müsəlman işçilərin qüvvəsindən istifadə edərək öz məqsədlərinə—**partiyayı parçalamağa nail olmaq üçün solluq oyunu oynayırlar.

Bir il keçdikdən sonra, qabaqcadan son dərəcə dəqiqliklə dediklərimiz həyata keçdi.

Biz öz məruzəmizdə həmişə deyirdik ki, **2) türk fəhlələri arasında iş aparılmadığı üçün və onlara yanlış münasibət üzündən türk və rus fəhlələri arasında antaqonizm genişlənir.** Onların ölkənin idarə edilməsində və s. rus fəhlələri ilə birlikdə şüurlu surətdə iştirak etmələri üçün türk fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək zəruridir.

Məruzədə mən birbaşa göstərirəm ki, **3) bu iş məlum proqram üzrə məlum şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.** Onlar nəyin bahasına olursa olsun, **Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədləri naminə onu gücdən salmaq istəyirlər.** Bu məqsədə nail olmaq üçün onlar özləri çıxış etməyib, **elə Azərbaycandan olan türkləri Azərbaycanın mənafeyini müdafiə edənlərə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər.** İş «parçala və hökm sür» şüarı altında getmiş və gedir.

Bizim qabaqcadan dediklərimiz—eser, menşevik

və müsavətçi qrupların partiyayı parçalamaq üçün oynadıqları solluq oyunu qeyd edirik ki, artıq həyata keçmişdir. Məruzədə onlardan bəzi daha mühümləri qeyd edilmişdir, ikinci dərəcəli olanlar qeyd edilməmişdir.

Mənim irəli sürdüyüm məsələləri araşdırmaq üçün Bakıya gəlmiş məlum kommissiyanın kommunist vicdanına zərbə endirmək üçün, onların soyadlarını təkrar edirəm: esərlər Xanbudaqov, Axundov Ruhulla, Cəbiyev Həbib, Rəhim Hüseynov, Cahangir Nağıyev, müsavətçi M.D.Hüseynov, menşevik Qarayev.

Onların cinayətkar işi özünü nədə göstərmişdir?

Özünün «Qafqaz» siyasətinin inkişafına mane olan hər şeyi məhv etmək üçün Serqoya məni Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq lazım idi. O, məsləhət üçün Mirzoyana müraciət edir, Mirzoyan deyir: «Bizə ancaq sənin razılığın lazımdır və Nərimanov burda olmayacaq». Serqo deyir: «İşində ol». Mirzoyan mənim EFKA-dan qovduğum və bu andan solluq oyunu oynamağa başlayan, Qarayev və M.D.Hüseynovla birlikdə mənə qarşı açıq çıxış edən, Mirzoyana çox şey vəd edən həmin Xanbudaqova müraciət edir; o mənə qarşı fəaliyyətə başlamaq üçün MK-ya katib keçirilməsini xahiş edir.

Bu xahiş Mirzoyan tərəfindən yerinə yetirilir: Xanbudaqovu AKP EMKA-ya katib seçirlər və iş başlayır. O öz qohumlarını qəzalara göndərir və onlara tapşırıqlar verir ki, heç yerdə Nərimanovun adını çəkməsinlər və onu heç yerdə seçməsinlər və i.a. Belə bir işi qurtardıqdan sonra Xanbudaqov Mirzoyana deyir: «Mənim qəzalarım hazırdır». Mirzoyanın özünün fəhlə rayonları artıq çoxdan hazır idilər. Serqoya mə-

lumat verirlər ki, indi Nərimanovu cəsarətlə çıxarmaq olar. Moskvada daha yüksək vəzifə verilməsi bəhanəsi ilə çıxarırlar və həqiqətən SSR İttifaqı MİK-in sədri seçirlər. Mirzoyan və Serqo sevincdən az qala atılıb-düşürlər: məni çıxartdılar və heç bir şey olmadı, Azərbaycanda nəinki üsyan yoxdur, hətta heç kim Nərimanovun adını çəkməyə belə cürət etmir. Əgər bəzən bir sıra yoldaşlar «axmaqlıqları» üzündən qurultaylarda Rəyasət Heyətinə fəxri üzv təklif edirlərsə də çox asanlıqla «ehtiyac yoxdur» deyirlər və məsələ belə rahatca həll olunur.

Bütün bunlar Azərbaycanda Xanbudaqovun ayağına yazılır, o, bacarıqlı və nüfuzlu işçi kimi qələmə verilir.

Serqonun sevinci yerə-göyə sığmır: Xanbudaqov ən yaxın, ən sadıq adama çevrilir. Bəs, Xanbudaqovun başqa bir eserin—Axundov Ruhullanın bilavasitə təsiri altında işlədiyini kim bilmir?

Yeri gəlmişkən, həmin bu Xanbudaqov son vaxtlar dəfələrlə başqa yoldaşların vasitəsilə mənə çatdırırdı ki, guya mən həddən artıq açıq fəaliyyət göstərirəm və onların (esərlərin) uğrunda mübarizə apardıqları işi korlayıram. Cavab verdim: mənim partiyadan gizli heç bir sirrim yoxdur və bundan sonra da belə hərəkət edəcəyəm. Keçən yaz Xanbudaqov Moskvada olarkən S.M.Əfəndiyev vasitəsilə məndən xahiş etmişdi ki, hansı bir söhbət üçünsə onu qəbul edim. Mən Əfəndiyevə rədd cavabı verib dedim: o, fırıldaqçıdır, mənim onunla heç bir işim ola bilməz. Üçüncü dəfə S.M.Əfəndiyev məni yola gətirə bildi və dedi: ona qulaq asmaq lazımdır, bəlkə səhvlərindən peşman olub. Mən yoldaş Əfəndiyevə güzəştə getdim.

Onu qəbul etməyə razılıq verdim. Əfəndiyevin yanında onu qəbul etdim. O, hələ oturmağa macal tapmamışkən, bu sözlərlə qabaqladım: mənim partiyadan sırım yoxdur. Və sənin bütün bunları Serqo Orconikidzeyə çatdıracağını bilməyimə baxmayaraq, mən açıq danışmağa öyrəşmişəm. O bu sözdən incidi və heç bir söz demədən çıxıb getdi. Beləliklə, RKP Mərkəzi Komitəsinin nümayəndəsi Serqonun xeyir-duası ilə Azərbaycanda partiyanın taleyi tapşırılmış bu fırıldaqçıya qulaq asa bilmədim. Bəs, Xanbudaqovun fırıldaqçı olmağı düzdürmü? Əgər bu sübuta yetirilərsə, onda Serqonun, Bakı Komitəsinin bu fırıldaqçını müdafiə edən başda Petrovski olmaqla məhşur komissiyanın vəziyyəti necə olacaq?

Lakin partiyanın və mənim məsləkdaşlarımla xoşbəxtliyindən bu məruzədə adları çəkilmişlərin hamısı fırıldaqçı çıxdılar. Bir qisminin sir-sifəti daha qabarıq nəzərə çarpırdı, başqalarının isə o qədər də aydın görünmürdü, lakin bunlar arasında əlaqənin mövcudluğuna zərrə qədər şübhə yoxdur. (1924-cü ilin aprelinə sonuncu Bakı konfransı). Qoy Xanbudaqovu Mirzoyan özü ittiham etsin («Bakinski raboçi», 1924-cü il, 30 aprel, çərşənbə). «Bakinski raboçi»nin bu nömrəsində Mirzoyanın Bakı konfransındakı nitqi verilmişdir. Burada o, Xanbudaqova onun (Xanbudaqovun) milli məsələyə dair yazdığı məqaləsi ilə əlaqədar cavab verir.

Bu və başqa nitqlərdə, artıq yoxlanılmış mənbələrdən görünür ki, Mirzoyanın son vaxtlar vəzifədən atdığı agent qohumlarının mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə Xanbudaqov birdən-birə milli məsələnin belə bir qoyuluşunu irəli sürdü: xristian və yəhudiləri

qovmaq və onların yerinə müsəlman fəhlələri qoymaq zəruridir. O, AKP EMKA katibi olduğu zaman deyirdi ki, Azərbaycanda milli məsələ üzrə 12-ci qurultay tərəfindən qoyulan işin **yüzdə biri də** həyata keçirilməyib. Maraqlı burasıdır ki, **onun qohumları və agentləri işdən qovulmağa başlayanda o, həmin andan** bütün bunlar haqqında kəskin danışmağa və məsələ qaldırmağa başlayır. O, nəinki bu barədə yazır, hətta rayonlarda məsul türk işçiləri və fəhlələri arasında **gizli iş aparır**. Qəzalara göndərilmiş məsul işçilər AKP EMKA katibi Xanbudaqovun göstərişləri üzrə fəaliyyət göstərirlər; onlar yerli işçilərə deyirlər: biz mərkəzdə birləşmişik, Mirzoyanı və Kirovu yıxmalıyıq və i.a. Yerli işçilərin bir hissəsi razı olur, digər hissəsi yox. Və bu axırıncı hissə gizli iş aparıcıların adlarını konfransda açıb bildirir. Bu işə kim cəlb edilmişdir? **1. Xanbudaqov, 2. Cəbiyev, 3. Quliyev M., 4. Rəhim Hüseynov, 5. Cahangir Nağıyev** (bunların hamısı eserdir), **6. M.D.Hüseynov** (müsavətçi) və bir də Ağayev qardaşları qrupudur. Həmin çoxdan bəri fırıldaqçılar kimi məlumdur, **lakin onlar hər yerdə mənə qarşı çıxış etdikləri üçün Mirzoyan tərəfindən partiya-da saxlanmışdılar**. Bu o adamlardır ki, onlar haqqında konfranslarda və partiya qurultayında açıq danışmışlar. Lakin həmin gizli işin qalan iştirakçıları (Qarayev, Musabəyov, Dadaş və başqaları) təhlükəni hiss edib məharətlə vəziyyətdən çıxmış və beləliklə, hələlik, Mirzoyanın cəzasından qaça bilməmişlər.

Mən oxucudan xahiş edərdim ki, bu məruzədə M.D.Hüseynov haqqında deyilənləri bir daha yadına salaydı. Mən dördüncü ildir hey deyirəm, haray çəkirim ki, bu tipin solluğuna inanmayın. Buna baxmaya-

raq, indiyə kimi [o] Serqo və Mirzoyanın əlində bir alət olaraq qalır. Bəs, ona nə olmuşdur? Elə bu konfransda Naxçıvandan olan Əsəd Axundov bildirdi ki, M.D.Hüseynov konfrans keçirmək üçün Naxçıvanda olduqda, Bakı konfransında və qurultayda onun qrupuna kömək etməyi məndən xahiş etmişdi. Ə.Axundov bunun nə qrup olduğunu soruşduqda o cavab vermişdi ki, bu, Xanbudaqovun rəhbərlik etdiyi qrupdur. Əsəd Axundov bildirmişdi ki, o bu məsələ barədə məlumat verəcəkdir. Bundan xəbər tutan Qarayev (EMKA katibi) **Ə.Axundova zəng vurub çox xahiş edir ki**, həmin məlumatı verməsin. Ə.Axundov bu xahişi kəskin surətdə rədd etdikdə AKP EMKA katibi Qarayev Ə.Axundovdan xahiş edir ki, onun M.D.-Hüseynov üçün ağız açdığımı heç kəs bilməsin.

Beləliklə, Qarayevin bu qrupda iştirakı heç bir şübhə yeri qoymur. Buna baxmayaraq, onu yenidən AKP EMKA katibi, M.D.Hüseynovu isə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə üzv seçirlər! Bəs, bu nə ilə nəticələnir? Hüseynov Xanbudaqovun qrupundadır, Xanbudaqov isə Kirovu və Mirzoyanı, Belenkini və onlarla birlikdə rus, erməni və yəhudiləri Azərbaycandan qovmaq təbliğatı aparırdı. Və bu şüar «ideya üçün» deyil, öz qohumlarını yerlərində saxlamaq üçün ortaya atılmışdı.

Belə məharətlə qurulmuş kəloyi Serqo müdafiə edir, çünki hələlik onun M.D.Hüseynovu və Qarayevi əvəz edəcək başqa adamı yoxdur. Son zamanlar 20-ci ildən M.D.Hüseynovla birlikdə işləyən Ruhulla Axundov səhnəyə can atırdı. Bu da xüsusi növ fırıl-daqcıdır, Xanbudaqovun yerinə indi AKP EMKA katibi seçilmişdir. Biz bu birinci dərəcəli fırıl-daqcı (qatı

eser) özünü ifşa edənə qədər hövsələli olub gözləyəcəyik.

Bədbəxt Azərbaycan isə bu zaman belə vicdansız fırıl-daqcıların əlində oyunağa çevriləcəkdir...

Mənim Azərbaycanda daşnak işi haqqında mülahizələrimin o biri yarısı, fikrimcə, elə bu il məlum olacaqdır. Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təsiri altında Muxtar Vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bu mümkün olmamışdı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəmirdilər. Mirzoyan bu müddət ərzində erməni daşnak müəllimlərin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsində keçirdi. Bu məqamdan kəndlilərin və türklərin kəndlilərə münasibəti olduqca kəskinləşmişdi (türk kəndlilərinin və türk partiya və sovet işçilərinin erməni kəndlilərinə münasibəti nəzərdə tutulur). Daha sonra Gəncənin dağlıq hissəsi haqqında məsələ gəlir və i.a. Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP EMKA biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini **erməni daşnaklarına** tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətindir, əgər olsa, bunun bütün məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslərin fikrincə, türklər o qədər axmaqdırlar ki, bütün bunları başa düşmürlər. Onlar həmişə Qarayevi irəli çəkirlər, onu isə bütün Azərbaycan **hər cəhətdən** satqın adam kimi tanıyır... Azərbaycanda namuslu türk işçilər partiyasının bu üzvlərinin simasında RKP EMKA tərəfindən Azərbaycana olan belə etinasızlığı heç vaxt yad-

dan çıxarmayacaqlar. Mən burada Serqonun və beləliklə, Stalinin də Azərbaycanda işini kifayət qədər səciyyələndirən xarakterik bir misal gətirəcəyəm. Bu məruzənin özündə satqın işçi Hacıbaba haqqında danışılır. Məruzədə deyilir ki, 20-ci ildə onu rüşvət üstündə Qazaxdan qovublar. Bu ağanı Sərkis, Mirzoyan və son vaxtlar Serqo (Tiflisdə) mənə qarşı çıxış etməyə məcbur edirdilər. Bəs, görün nə məlum olur? Bu tip dörd il məsul işçi sifətilə (son vaxtlar həтта nəzarət komissiyasının üzvü olmuşdur) oğurluq etmiş, rüşvət almış, bakirə kondli qızlarını, arvadları zorlamışdır və i.ə. Nəhayət, iş o yerə gəlib çatmışdı ki, daha onu partiyada saxlamaq mümkün deyildi. Bəs, nə etməli? Belə nalayiq hərəkətlərin üstündə onu partiyadan qovmaq olmazdı, çünki bu cinayət hamının gözü qarşısında dörd il davam etmişdi. Nəzarət komissiyasının üzvü kimi Əfəndiyevin bu barədə məlumatı vardır. Lakin bu əclafdan nəhayət, yaxa qurtarmaq vacibdir. Və Serqo tapşırıqlar verir: onu qeyri-normal hesab etməli (!). Dörd il partiyanın və Sovet hakimiyyətinin nümayəndəsi kimi cinayətlər törətmiş və bu cinayətlərə Serqo dözmüşdür, **çünki bu əclaf mənə qarşı işdə yaxşı vasitə rolunu oynayırdı.**

Bakı təşkilatının və əlbəttə, Serqonun işini xarakterizə edən misal budur, Serqonun siyasəti isə Stalin tərəfindən müdafiə edilir. Bundan o yana yolumuz yoxdur. Azərbaycanda vicdanlı işçilər—türk kommunistləri bütün bunları, təkrar edirəm, yaddan çıxarmayacaqlar.

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi,
elmi arxiv, inv. N-2028a*

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN V.İ.LENİNƏ MƏKTUBU

Əziz Vladimir İliç!

Mənim teleqramlarımdan birində verilmiş məlumatı, demək olar, təkrar etmək lazım gəlir.

Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda Mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanına verir. Əgər bu ərazilər Gürcüstana verilmiş olsaydı, ictimai fikirlə birtəhər mübarizə aparmaq olardı, lakin Ermənistanına, daşnaklara vermək düzəldilməsi qeyri-mümkün, pis nəticələr verə biləcək səhvdir. Bu barədə bizim nümayəndəmiz ətraflı danışacaqdır.

Bizi dəhşətli vəziyyətə salan Mərkəzin başqa bir münasibətidir: hər gün Mərkəzdən gələn nümayəndələr əllərindəki mandatlarla əsasən bu və ya digər səbəbə görə tanınmış xalq komissarına tabe olmaq haqqında bizə göstəriş verirlər.

Əziz Vladimir İliç, məgər «Müstəqil Azərbaycan» sözü Sizin dilinizdən çıxmamışdırmı? Axı, məhz buna əsaslanaraq biz Müsavatın törətdiyi fitnəkarlığı məhv edə bildik.

İndi vəziyyət belə bir şəkil alır: həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də Azərbaycanın ərazilərini almışdır. İndiyə qədər ikili siyasət aparan Gürcüstan müstəqillik əldə etmişdir. Üç respublikadan birinci olaraq Sovet Rusiyasının qoynuna atılmış Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir.

Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissələri ilə belə zərərət etmək olmaz. Siz inanmayın ki, Azərbaycan çoxsaylı, şüurlu rus fəhlələrindən ibarət

Bakı deməkdir. Bu, kobud səhvdir. İndi Bakıda şüurlu müsəlman fəhlələrin sayı iki dəfə çoxdur. Bəs, bütün Azərbaycanın kəndliləri?

Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməyəsiniz, məcbur olacağıq ki, geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq. Onda qoy tarixən dolaşmış milli məsələləri belə asanlıqla həll edənlər bura gəlsinlər. O zaman bilirik ki, «Şərqlə doğru!» boş-boş haray çəkməyimiz hədərimiz. Axı belə olan halda Şərqlə doğru necə getmək olar?

Yeganə ümidimiz—inqilabımızı Şərqlə siyasətlə müdafiə etmək ümidimiz də alt-üst oldu. Bütün bunların müqəssiri kimdir? **1-ci**, Mərkəzin xəbərsizliyi və **2-ci**, Mərkəzdə oturmuş erməni daşnak-kommunistlərin iyrənc əməlləri.

Mən Sizin diqqətinizi bu məsələlərə cəlb edirəm.

Əgər qısa bir müddətdə Mərkəz daşnak kommunistlərin bütün bu mürdar hərəkətlərinə son qoymaq iqtidarında olmasa, bütün müsəlman Şərqi bizdən üz döndərəcək. Mən bu barədə Sizə ciddi surətdə bildirirəm və əgər Şərqlə məzlumlarının mənafeyi həqiqətən bizə əzizdirsə, Sizin də bu məsələyə ciddi yanaşmağınızı xahiş edirəm.

N.Nərimanov.

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi,
elmi arxiv, inv. N-2041.*

**NƏRİMAN
NƏRİMANOVUN
OĞLU NƏCƏFƏ
MƏKTUBU**

Moskva, 28 yanvar 1925-ci il.

Mənim 1895-ci il yanvarın 15-də Bakıda Tağıyev teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan pyesim «Nadanlıq» oldu. Həmin günü ədəbi işimin başlanğıcı hesab edirəm. Bu gün—yeni stillə 1925-ci il yanvarın 28-də həmin vaxtdan 30 il keçir. Dostlarımdan bəziləri bu xəbəri eşidib həmin günü balaca şadyanılıq etməyi arzulamışlar. Artıq onlardan teleqramlar almışam. Əlbəttə, ciddi şəkildə götür-qoy etsək, demək olar, əslində heç bir iş görməmişəm. 30 il! Yəqin ki, bu müddət ərzində nəsə bir iş görmək olardı. Bu müddətdə yazdıqlarımı həmin vaxtla müqayisə etdikdə xəcalət çəkirəm... Lakin digər tərəfdən, bütün həmin vaxtı, yaşadığım bütün həmin mühiti, ömrümün bütün dolanbac yollarını təsəvvürə gətirdikdə, hər halda bununla təskinlik tapıram ki, az da olsa, bəzi sahədə çox iş görmüşəm. Təkcə məni əhatə edən mühit, onun geriliyi, süstlüyü, fəaliyyətsizliyi, ətraf həyat hadisələrinə biganəliyi, millətlərarası mənasız didişmələr, buradan irəli gələn iztirablar: qanlar, göz yaşları, yoxsulluq, riyakarlıq və sairə mənə rahatlıq verməyib. Bunlar yazdığım bütün əsərlərdə əksini tapıb. Bəlkə də bütün bunlar bədii cəhətdən zəif qələmə alınıb, lakin qüvvəm və imkanım daxilində bütün bunlara yazılarımda təkcə münasibətimi bildirməyim onu göstərir ki, mən bir çoxları kimi ətrafımdakı mühitə laqeyd qala bilməzdim. Qəlbim narahat idi, istəyir və çalşırdım ki, bəşəriyyətə nəsə bir fayda verim. Mənə, 30 il ictimai sahədə işləmiş adama təskinlik verən yalnız və yalnız budur. Əgər sadə işimlə bu müddətdə öz «xəstəliyi-

mi», heç olmasa, beş-on adama «yoluxdura» bilmişəmsə, hətta bu, məni və düşüncəmi o mənada rahat buraxar ki, ömrümü əbəs yerə yaşamamışam və bu geniş, həm də dərindən dünyada əbəs yer tutmamışam...

Əziz oğlum Nəcəf! Əgər ömür vəfa qılsa, çalışacağam səni elə hazırlayam ki, bəşəriyyət üçün daha çox iş görəsən. Ancaq tələyin hökmüylə tezliklə əbədi məskənə köçəsi olsam, onda səndən xahişim bu olar ki, heç olmasa daim özgələrin dərd-sərini çəkən atan kimi cüzi işləri yerinə yetirəsən.

Mənim həyatım, ömrüm qayğılarla dolu olub. Qardaşımın və bacılarımdan ailələri iyirmi yaşından mənim boynumda olub. Bu 30 ildə 11 adam böyüdü bəy-başə çatdırmışam. Onlardan 8 qız uşağını ərə vermişəm, yerdə qalan üçün cüzi məvaciblə böyütmüşəm. Bütün bu işləri sahmana salandan sonra yenidən oxumağa başladım, 30 yaşında universitetə daxil oldum. Universiteti qurtardıqdan sonra var qüvvəmi Salman qardaşımın balalarının tərbiyəsinə sərf etdim. Bütün bunlardan yalnız indi, qardaşımın sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ərə verəndən sonra azad olmuşam. Bu məktubu isə aradan bir il keçəndən sonra, məhz 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları sənə ona görə yazıram ki, məni bəşəriyyət üçün az iş görməyim üstündə qınamayasın. Bu mənada ümidvaram ki, sən gördüyüm işləri davam etdirib başa çatdıracaqsan.

Əziz oğlum! Əgər həyatımı öyrənsən, əmin olarsan ki, mən ömrümün ən azı 1925-ci ilədək olan dövrünü başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonrası necə olacaq? Sonrası beləcə də davam edəcək, çünki

mən yalnız belə ictimai işdə məmnunluq tapıram. Üstəlik, Rusiyadakı indiki quruluş mənim ruhi aləmə hər şeydən daha çox uyğundur.

Ümumiyyətlə, mən insanın insan tərəfindən əsarətinin əleyhinəyəm. Harada olursa-olsun, bütün varlığım ilə köləliyə qarşıyam. Bəşəriyyətin tezliklə nadanlıqdan və eləcə də köləlikdən azad olması üçün yollar axtarmışam. Sosial-demokrat da olmuşam. Lakin bu təşkilat get-gedə idealdan daha çox uzaqlaşır. Bolşeviklərin proqramını xüsusi məmnunluqla qəbul etmişəm, çünki həmin sənəddə tezliklə məhz öz proqramımın həyata keçiriləcəyini—Yer üzündə köləliyin məhv ediləcəyini görmüşəm və görürəm.

Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyarkən bolşevizm heç olmayacaq. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bolşevizm yaramır; bu o demək olacaq ki, biz onu saxlamağı bacarmadıq, onu yetərinə qiymətləndirmədik, işin qulpundan pis yapışdıq. Sözü açığı, hakimiyyətlə o qədər lovğalandıq ki, başımız boş-boş işlərə, dedi-qodulara qarışdı, vacib olanı əldən buraxdıq. Hakimiyyət çoxlarımızı korlayır. Belə də oldu: Hakimiyyət yetərinə yaxşı, görkəmli işçilərin çoxunu korladı. Onlar nəhəng dövlətin taleyini əllərinə alaraq və hesabat vermədən diktatorluq etmək qərarına gəldilər... Belə rəhbərlik ilk vaxtlar üçün zəruri idi, lakin bu vəziyyəti indiyədək davam etdirmək bolşevizmin süqutunu yaxınlaşdırmaq deməkdir.

İndi bu sətirləri sənə yazdığım vaxt işimiz o yere çatıb ki, ən yaxın kommunist dostlar Lenindən sonra özlərini onun qanuni varisi adlandıran şəxslərin

dövləti idarə edə bilməmələrindən yaranan nöqsanlarımız barədə bir-biri ilə danışa bilmirlər...

Bunları sən mənim MK-dakı geniş məruzəmdən öyrənəcəksən. Həmin məruzə sənə bütün bunlardan baş çıxarmağa imkan yaradacaq və elə bu məruzədən də öyrənəcəksən ki, çoxları öz vəzifə-mənsəblərini itirə biləcəkləri qorxusundan dinmədikləri halda, sən atan bu barədə cəsarətlə danışdı.

Əzizim Nəcəf! Vəzifə-mənsəb dalınca qaçma, çünki o, insanı korlayır. Əgər bir adamı yaxşı tanımaq, onun bütün daxili aləminə bələd olmaq istəyirsənsə, onu bir müddətə vəzifə başına qoy. Tezliklə həmin adamın müsbət və mənfi cəhətləri üzə çıxacaq. Bu baxımdan əgər sən kütlələri hiyləsiz-yalansız öz arxanca aparmağa hazır deyilsənsə, yaxşısı budur, ondan imtina edəsən... Əgər kütlə (fəhlə və kəndlilər) səni dəyərləndirərsə, hakimiyyətdə iştirakını zəruri hesab edərsə, sənə etibar edərsə və sən bu etibara əsasən ümumi iş müəyyən fayda verəcəyinə əmin olarsansa, onda imtina etmə. Burada yalnız bircə şərt var ki, gərək onu müəyyənləşdirəsən: yəni kütlə sənə hakimiyyətdə iştirakını öz arzusu ilə, könüllü qəbul edib, yoxsa məcburi? Əgər sənə zərrə qədər şübhə yeri varsa ki, kimlər tərəfindən olursa-olsun məcburi seçilirsən, onda yaxşı olar imtina edəsən. Əks halda öz ləyaqətini nəinki təkcə kütlə, həm də öz qarşında itirəcəksən. Hər dəfə hakimiyyətə öz ləyaqətinə görə yox, məcburi gəldiyini dərk etdikcə, müəyyən ruhi sıxıntı, əzab çəkəcək, sistemə olaraq ləyaqətini nəinki kütlələrin, həm də öz gözündə itirəcəksən... Buradan da sənə sonrakı dünyagörüşündə pozuntu əmələ gələ-

cök. Bu iş ictimai xadimin həyatında təhlükəli məqamdır. Sən müstəqil həyata hazır olduğun zaman bütün bunlara tab gətirmək mümkündür. Bu nə deməkdir? Yəni özünə elə peşə və ya sənət seçməlisən ki, bu, şəxsiyyətdən, yaxud idarədən az asılı olsun. Sənə aydın olsun deyə öz həyatımdan misal çəkəyəm. Artıq bilirəm ki, universitetə daxil olum deyə 30 yaşında kamal attestatı almaq üçün imtahan verdim. Sonra belə bir sual qarşısında qaldım: hara daxil olmalı? Yaşım və bütün həyat şəraitim mənə tezliklə universiteti bitirməyi diktə edirdi. Odur ki, elə fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt aparsın. Qarşımda belə bir sual dayanmışdı: hüquq (o vaxt hüquq fakültəsi asan fakültə sayılırdı), yaxud təbiyyat fakültəsinə daxil olummu? Çünki həmin fakültələrdə 4 il oxumaq lazım idi. Bu fakültələri bitirdikdən sonra şəxsiyyətlərdən, yaxud idarələrdən daha çox asılı olmayım deyə, bu fikirdən vaz keçdim və ömrüm boyu kənar şəxslərdən az asılı olmaq üçün tibb fakültəsinə daxil oldum. Bu, bir səbəbdən, digər səbəb isə belə idi: sənin nənən, mənə anam Həlīmə rəhmlı, başqalarının halına acıyan, xeyirxah qadın idi. Ehtiyacı olanlara imkanı daxilində əl tutar, qonşuluqdakı xəstə qadınların qayğısına qalar, bir tikə çörəyini onlarla bölüşərdi. Kiçik yaşlarımdan bunları müşayiət etdiyim üçün, çox güman bütün bunlar mənə təsir göstərmişdi... Odur ki, tibb fakültəsində oxumaq uzun vaxt aparsa da, çətinlikləri çox olsa da, şəxsiyyət və idarələrdən mümkün qədər asılı olmamaq və daha çox ruhi məmnunluq əldə etmək üçün mən həmin fakültəyə daxil oldum.

QARABAĞ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR

Sənəd № 1.

**RKP MK QAFQAZ BÜROSU
PLENUMUNUN AXŞAM İCLASININ
11 N-li PROTOKOLUNDAN ÇIXARIŞ**

4 iyul 1921-ci il.

İştirak edənlər:

RKP MK üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri:
Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Kirov, Nazaretyan, Oraxelaşvili və Fiqatner yoldaşlar.

Eşidildi:

Qərara alındı:

5. Qarabağ məsələsi:

Bu məsələ müzakirə olunan zaman iki baxış meydana çıxmış və aşağıdakı məsələ səsə qoyulmuşdur:

a) Qarabağı Azərbaycan hüdudunda saxlamaq.

Səs verirlər:

lehinə: Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan.

əleyhinə: Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner.

b) Bütün əhalinin, erməni və azərbaycanlıların iştirakı ilə Qarabağda sorğu keçirmək.

Səs verirlər:

lehinə: Nərimanov, Maxaradze.

v) Qarabağın Dağlıq hissəsini Ermənistan tərkibinə daxil etmək.

Səs verirlər:

lehinə: Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov.

q) Sorğunu təkcə Dağlıq Qarabağda, b. s-lə ermənilər arasında keçirmək.

Səs verirlər:

lehinə: Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Nazaretyan.

Qərara alındı: Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək, sorğunu ancaq Dağlıq Qarabağda keçirmək.

6) Yol(daş) Nərimanovun bəyanatı: Azərbaycan üçün Qarabağ məsələsinin zəruriliyini nəzərə alaraq onu RKP MK-nın qəti qərarına keçirilməsini vacib hesab edirəm.

Qarabağ haqqında məsələnin ciddi fikir ayrılığı doğurduğunu nəzərə alaraq RKP MK-nın Qafqaz bürosu onu RKP MK-nın qəti qərarına keçirilməsini vacib hesab edir.

Qafqaz haqqında məsələ üzrə səsvermə zamanı yoldaş Oraxelaşvili iştirak etməyib.

M.Y.RKP MK-sı Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner.

Düzdür:

İşlər İdarəsi.

Düzdür:

İmza

9 N-li arxiv üzrə iş, 15, 1921-ci il, v.v. 23-23
RKP MK-sı Qafqaz Bürosunun 1921-ci il. Rəyasət heyəti və
Plenumlarının Protokolları.
Təşkilat-Təlimat şöbəsi.
İnformasiya şöbəsi.
Protokol şöbəsi.

Sov. İKP MK yanında MLİ Azərbaycan filialının Partiya Arxivi,
f. 64, siy. 2, iş 1, vər. 118.

RKP MK QAFQAZ BÜROSU PLENUMU İCLASININ 12 N-li PROTOKOLUNDAN

5 iyul 1921-ci il.

İştirak edənlər:

RKP MK üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri Orconikidze, Maxaradze, Kirov, Nazaretyan, Oraxelaşvili, Fiqatner, Nərimanov, Myasnikov.

ASSR-in xarici işlər xalq komissarı Hüseynov.

Eşidildi:

1. Orconikidze və Nazaretyan bundan əvvəlki Plenumun Qarabağ haqqında qərarına yenidən baxılması barədə məsələ qaldırırlar.

Qərara alındı:

a) Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli (sülhün) asayişin vacibliyinin və Yuxarı və Aşağı Qarabağın Azərbaycanla daimi iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq, muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməklə, o, Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın.

Lehinə səs verir-4, bitərəf qalır-3.

b) Azərbaycan MK-ya tapşırılsın ki, muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyən etsin və RKP MK-sı Qafqaz bürosunun təsdiqinə versin.

v) Qafqaz bürosu MK-nın Rəyasət Heyətinə tapşırılsın ki, Dağlıq Qarabağın Fövqəladə Komitədə namizədliyi haqqında Ermənistan MK-sı və Azərbaycan MK-sı ilə danışıqlar aparsın.

q) Azərbaycan MK-sı Dağlıq Qarabağ vilayətinin böyüklüyünü (həcmi) müəyyən etsin və Qafqaz Bürosunun təsdiqinə versin.

RKP MK Qafqaz Bürosunun katibi   Fiqatner.

Əslilə düzür: İşlər idarəsi.

Sov. İKP MK yanında MLI Azərbaycan filialının Partiya Arxivini, f. 64, siy. 2, iş 1, vər. 122-122.

**RK (b) P QAFQAZ ÖLKƏ KOMİTƏSİNİN
ÜZVÜ A.MİKÖYANIN MƏRUZƏSİNDƏN**

**RK (b) P MK-ya və Xalq Komissarları
Sovetinin sədri Vladimir İliç Lenin yoldaşa**

22 may 1919-cu il.

«Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistanla birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün Bakıda öz həyatlarının mənbəyindən və heç vaxt və heç nə ilə əlaqəsi olmayan İravanla əlaqə yaratmaqdan məhrum olmaq deməkdir.

Erməni kəndliləri beşinci qurultayda Sovet Azərbaycanını tanımağı və ora birləşməyi qərara alırlar».

Sov. İKP MK yanında MLI Mərkəzi Tarix Arxivini, f. 461, siy. 1, iş 4525, vər. 1.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Stalin İ.V. (Cuqaşvili) (1879-1953). 1898-ci ildən partiyanın üzvü, 1917-ci ildən 1922-ci ilə qədər xalq milli işlər komissarı, 1920-ci ildən 1923-cü ilə qədər xalq FKİ komissarı. MK katibliyinin üzvü (1919-1953-cü illər), MK Siyasi Bürosunun üzvü (1919-1952), MK Rəyasət Heyətinin üzvü (1952-1953). XI qurultaydan sonra (1922-ci il) partiya MK-nın Baş katibi.

Trotski L.D. (Bronşteyn) (1879-1940). 1917-ci ilin sentyabr-noyabrında—Petroqrada Sovetinin sədri. 1917-ci ilin oktyabrından sonra—xalq xarici işlər komissarı, Respublika İnkilabi Hərbi Şurasının sədri. 1919-1926-cı illərdə Siyasi Büronun üzvü. 1927-ci ildə partiyadan xaric edilmiş, 1929-cu ildə SSRİ-dən sürgün olunmuşdur. Meksikada öldürülmüşdür.

Radek K.B. (1883-1939). 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1919-1924-cü illərdə Kommunist İnternasionalı İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin katibi və üzvü, Bakıda Şorq Xalqları Universitetinin rektoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Kirov S.M. (Kostrikov) (1886-1934). Vətəndaş müharibəsi illərində Həştərxanda və Şimali Qafqazda RK(b)P hərbi-siyasi rəhbərliyinə daxil idi. Zaqafqaziyada RSFSR-in siyasətini fəal surətdə həyata keçirirdi. 1920-1921-ci illərdə RSFSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəsi. 1921-1925-ci illərdə AK(b)P MK katibi. Sonralar Leninqrad Vilayət Komitəsinin və ÜK(b)P MK-nın katibi vəzifələrində işləmiş, 1934-cü ilin dekabrında terror aktı nəticəsində həlak olmuşdur.

Orconikidze Q.K. (1886-1937). 1920-ci ilin aprelindən RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosuna, 1922-ci ildən 1926-cı ilədək Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinə başçılıq etmişdir. Sonralar məsul partiya və dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Özünü öldürmüşdür.

Hüseynov M.D. (1894-1938). 1920-ci ilin fevralında AK(b)P I qurultayında AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdir. 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədr müavini, xalq xarici işlər komissarı, xalq maliyyə komissarı, Azərbaycan SSR XKS yanında Ali İqtisadi Şuranın sədri, RSFSR xalq milli işlər komissarının müavini. 1923-1929-cu illərdə ZSFSR XKS-nin sədr müavini, ZSFSR xalq xarici işlər komissarı və maliyyə naziri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Mirzoyan L.İ. (1897-1939). 1921-ci ilin noyabrından Azərbaycan SSR-in xalq əmək komissarı, 1922-ci ilin yanvarından AK(b)P BK katibi. 1925-1929-cu illərdə AK(b)P MK katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Mikoyan A.İ. (1895-1978). 1917-1918-ci illərdə Bakıda işləmişdir. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordu ilə Bakıya gəlmiş, AK(b)P BK katibi seçilmişdi. Sonralar böyük partiya və dövlət vəzifələri tutmuşdur.

Qarayev Ə.A. (1896-1933). 1919-cu ildən «Hümmət»in üzvü, Azərbaycan Respublikası parlamentinin üzvü, 1920-ci il aprel 27-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tərkibinə daxil olmuşdur. Bakı İnkilab Komitəsinin sədri, xalq əmək komissarı, xalq ədliyyə komissarı və respublika hərbi-dəniz iş-

ləri üzrə xalq komissarı olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Axundov R.Ə. (1897-1938). 1919-cu ildən «Hümmət»in üzvü. 1919-cu ildə «Kommunist» qəzetinin (Azərbaycan dilində) redaktoru. 1920-ci ilin aprelindən sonra AK(b)P-nin köndlərdə iş üzrə şöbəsinin müdiri, Bakı partiya komitəsinin katibi, «Kommunist» qəzeti və başqa dövrü nəşrlərin redaktoru. 1924-1930-cu illərdə AK(b)P MK katibi, Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Yaroslavski Y. (Qubelman M.İ.) (1878-1943). Dövlət və partiya xadimi, tarixçi və publisist. 1921-ci ildə RK(b)P MK katibi. 1923-cü ildən 1934-cü ilədək MNK katibi. SSRİ MİK-in üzvü olmuşdur, SSRİ EA-nın akademiki.

Çiçerin G.V. (1872-1936). Sovet dövlət xadimi, diplomat, 1918-1930-cu illərdə RSFSR, SSRİ xalq xarici işlər komissarı.

Lloyd Corc D. (1863-1945). İngilis siyasi və dövlət xadimi, liberal partiyasının lideri, 1919-cu il Versal sülh müqaviləsinin yaradıcılarından biri. 1916-1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri.

Karaxan L.M. (Karaxanyan) (1889-1937). Peşəkar diplomat. 1918-1920, 1927-1934-cü illərdə xalq xarici işlər komissarının müavini. 1921-ci ildə Polşada, 1923-1926-cı illərdə Çində, 1934-cü ildən Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndə. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir.

Ənvər paşa (1881-1922). Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi. Baş komandanın müavini vəzifəsində

olarkən, Azərbaycan Respublikasına fəal hərbi yardım göstərilməsi xəttini yeritmişdir. Osmanlı imperiyasının 1918-ci ilin noyabrında məğlubiyyətindən sonra Almaniyada, sonra isə Sovet Rusiyasında yaşamışdır. 1921-ci ilin axırında Orta Asiyada antibolşevik qüvvələr tərəfində siyasi mübarizəyə qoşulmuşdur. Döyüşdə həlak olmuşdur.

Usubbəyov N.Y. (1881-1920). Azərbaycanda milli hərəkatın görkəmli xadimi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bir sıra mühüm hökumət vəzifələri tutmuşdur: maarif naziri, Nazirlər Sovetinin sədri olmuşdur. 1920-ci ilin mayında Kürdəmir qəzasında öldürülmüşdür.

Stasova Y.D. (1873-1966). 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin fevralından 1920-ci ilin martına qədər RK(b)P MK katibi. 1920-1921-ci illərdə AK(b)P MK aparatında işləmişdir.

Pankratov—XI Qızıl Ordu Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsinin rəisi.

Smilqa İ.T. (1892-1938). Respublika İnqilabi Hərbi Şuralarının Siyasi İdarəsinin rəisi. 30-cu illərin axırında ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Sərkis (Danilyan) (1898-1937). 1919-cu ildə RK(b)P Bakı Komitəsinin üzvü. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra AK(b)P BK katibi olmuşdur. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir.

Lominadze V.V. (1897-1935). 1919-1920-ci illərdə AK(b)P BK və MK üzvü. Özünü öldürmüşdür.

Satunovskaya O.Q. 1917-1918-ci illərdə «Bakinski raboçi» redaksiyasında, 1920-ci ilin aprelindən sonra Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi

işləmişdir. 30-cu ilin axırlarında repressiyaya məruz qalmışdır.

Artak (Stamboltsyan A.A.) (1895-1937). 1921-1937-ci illərdə Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmiş, məsul partiya və sovet vəzifələrində olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Molotov V.M. (Skryabin) (1890-1986). 1921-1930-cu illərdə ÜİK(b)P MK katibi, 1926-1957-ci illərdə MK Siyasi Bürosunun (Rəyasət Heyətinin) üzvü. 1957-ci ilin iyununda N.S.Xruşşovun yeritdiyi partiya-dövlət xəttini qəbul etmədiyi üçün Sov.İKP MK tərkibindən çıxarılmışdır.

Şahtaxtinski Behbud (1881-1924). 1918-ci ildən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin aparatında, əksinqilabla mübarizə üzrə Fövqəladə Komissiyanın üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq ədliyyə komissarı və Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fəvqəladə nümayəndəsi. 1921-ci ilin iyunundan inqilab komissiyasının sədri, sonra Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri. 1922-ci ildə xalq FKİ komissarı və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini.

Xanbudaqov E.Ş. (1893-1937). 1920-ci ilin aprelindən sonra AzFK sədri, sonra Azərbaycan İstehlakçılar Cəmiyyəti İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri. 1922-ci ilin martından AK(b)P MK katibi. 1924-cü ildə millətçi-təmayülçü baxışlarına görə AK(b)P MK-da işdən azad edilmişdir. Sonrakı illərdə ZSFSR xalq komissarlıqlarında müxtəlif vəzifələrdə tutmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

MirQasımov Y.İ. (1896-1957). 1924-1927-ci illərdə AK(b)P BK-nın təşkilat-təlimat şöbəsinin mü-

diri olmuşdur. Sonrakı illərdə məsul partiya vəzifələri tutmuşdur. 30-cu illərin sonunda repressiyaya məruz qalmışdır: 18 ildən artıq həbsdə olmuşdur.

Hacıyev M.H. (1876-1938). 1920-1921-ci illərdə Qazax qəzasının İnqilab Komitəsinin sədri. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR MİK-in sədri. Sonra Azərbaycan SSR Xalq sosial təminat komissarı, xalq torpaq komissarı, respublika Ali Məhkəməsinin sədri olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

İsrafilbəyov M.N. (Qədirli) (1892-1941). 1921-ci ildən 1922-ci ilədək Azərbaycan SSR xalq sosial təminat komissarı, 1922-ci ildən 1934-cü ilədək xalq səhiyyə komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

İsmayılov Q.İ. (1885-1922). 1918-ci ildən «Hümmət»in üzvü. Quba qəza İnqilab Komitəsinin və İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 1922-ci ildə Gəncə qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri. Sovet hakimiyyətinin düşmənləri tərəfindən öldürülmüşdür.

Vatsek İ.P. (1870-1951). 1922-ci ilin fevralında AK(b)P Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının məsul katibi, 1923-cü ildə RK(b)P Qafqaz diyar nəzarət komissiyasının tərkibinə seçilmişdir.

Tağıyev H.Z. (1838-1924). İctimai xadim, sahibkar. 1920-ci ilin aprelindən sonra var-dövlətindən könüllü surətdə imtina etmişdir.

Musabəyov Q.M. (1888-1938). Bakı quberniya ərzaq komitəsinin sədr müavini, sonra Azərbaycan SSR xalq ərzaq komissarı təyin edilmişdi. 1921-ci ildə Quba qəzasının fəvqəladə komissarı. 1922-ci il-

dən XKS sədri. 1925-ci ildən SSRİ MİK sədrilərindən biri. 1929-cu ildən Azərbaycan SSR MİK sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Sultanov H.H. (1889-1938). 1907-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra «Hümmət»in görkəmli xadimlərindən biri. 1920-ci ilin aprelindən sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü, xalq daxili işlər komissarı, Gəncə quberniyası üzrə fəvqəladə komissar, Azərbaycan SSR xalq ticarət komissarı, Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan SSR MİK katibi, ZSFSR xalq ticarət komissarının müavini olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Şaumyan S.G. (1878-1918). 1917-ci ilin martında qiyabi olaraq Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdir. 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə Fəvqəladə komissar təyin edilmişdir. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri və xarici işlər üzrə komissar. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir.

Caparidze P.A. (1880-1918). 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin daxili işlər komissarı, iyundan eyni zamanda ərzaq komissarı. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir.

Serebrovski A.P. (1884-1938). 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1920-1926-cı illərdə Bakıda «Azneft» idarəsi heyətinin sədri. 1926-1930-cu illərdə «Başqızıl» idarəsinin rəisi, 1931-1937-ci illərdə xalq ağır sənaye komissarının müavini. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Ağamalıoğlu S.H. (1867-1930). 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq torpaq komissarı, Azərbaycan MİK-in sədr müavini, sonra sədri olmuşdur. 1922-ci ildə ZSFSR MİK-in sədrilərindən biri seçilmişdir.

Myasnikov A.F. (1886-1925). 1921-ci ildə Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin sədri və hərbi işlər üzrə xalq komissarı. 1922-ci ildə ZSFSR İttifaq Sovetinin sədri, sonra RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi.

Əfəndiyev S.M. (1887-1938). 1919-cu ilin iyundan milli işlər üzrə xalq komissarlığı yanında Zaqafqaziya müsəlmanları işləri üzrə komissar. 1920-ci ilin yayında Gəncə quberniyasının Fəvqəladə komissarı, 1921-ci ilin mayından xalq torpaq komissarı, 1922-ci ildən 1924-cü ilədək Azərbaycan SSR Xalq FKİ komissarı. 1924-cü ildən AK(b)P MNK sədri. 1931-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-in sədri seçilmişdir. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Petrovski Q.İ. (1878-1958). 1897-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin martınadək RSFSR xalq daxili işlər komissarı. 1919-cu ilin martından 1939-cu ilədək Ümumukrayna MİK-in sədri. SSRİ MİK sədrilərindən biri olmuşdur.

Şkiryatov M.F. (1883-1954). 1921-ci ildən RK(b)P MK aparatında, partiya sıralarının yoxlanılması və təmizlənməsi üzrə Mərkəzi komissiyanın sədri. 1923-1934-cü illərdə MNK Rəyasət Heyətinin üzvü, 1923-1927-ci illərdə MNK katibi.

Cəbiyev H.P. (1899-1938). 1918-ci ildən «Hümmət»in üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra rəhbər

partiya və sovet işində olmuşdur: 1922-1923-cü illərdə «Təzə Şərq» jurnalının, 1923-1926-cı illərdə «Kommunist» qəzetinin redaktoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Hüseynov R.M. (1891-1937). 1920-ci ilin apreliyindən sonra Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin üzvü və Bakı qəza İnkilab Komitəsinin sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Quliyev M.Z. (1893-1938). 1918-ci ildən «Hümmət»in üzvü. Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı, Çimkənd şəhər komitəsinin katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Bünyadzadə D.X. (1888-1938). 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq maarif komissarı, xalq FKİ komissarı, xalq torpaq komissarı, Dövlət Plan Komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, ZSFSR xalq torpaq komissarı vəzifələrində çalışmışdır. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur.

Nəcəf Nərimanov (2.12.1919, Moskva—19.9.1943, USSR Volnovaxa ş.)—N.Nərimanovun oğlu. Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, qvardiya baş leytenantı. 1942-ci ildən Sov.İKP üzvü. Moskvada orta məktəbi bitirmiş, 1938-ci ildə Sovet Ordusuna çağırılmışdır. Kiyevdə hərbi məktəbi qurtarmışdır (1940). Böyük Vətən müharibəsi illərində tank vzvod komandiri olmuş, Stalinqrad və Donbasın azad edilməsində fərqlənmiş, Volnovaxa şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur.

M Ü N D Ə R İ C A T :

UCQARLARDA İNQILABIMIZIN TARİXİNƏ DAİR	3
NƏRİMAN NƏRİMANOVUN V.İ.LENİNƏ MƏKTUBU	77
NƏRİMAN NƏRİMANOVUN OĞLU NƏCƏFƏ MƏKTUBU	81
QARABAĞ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR	87
ADLAR GÖSTƏRİCİSİ	94

NƏRİMAN NƏRİMANOV
MƏKTUBLAR VƏ
QARABAĞ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR

Redaktor: V.ABBASOV
Bədii redaktor: E.ƏHMƏDOV
Rəssam: A.ƏLƏKBƏROV
Texniki redaktor: R.KƏRİMOV
Korrektor: S.OSMANOVA

Yığılmağa verilmişdir: 10. 06. 2002. Çapa imzalanmışdır: 26. 07. 2002. Nəşrin ölçüsü: 84x108 1/32. Ofset kağızı №1. Fiziki çap vərəqi: 7,5. Sayı: 1000 ədəd. Sifariş: 122. Qiyməti müqavilə ilə.

« N U R L A R »
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA-MƏRKƏZİ

Bakı—370122, H.Zərdabi pr.-78. Tel: 977021, 971362.
Faks: 971295. E-mail: nurlar @ azdata.net